

नोंदणी क्रं. एफ.१६०९४(मुंबई)

महाराष्ट्र शासन
मराठी भाषा विभाग
राज्य मराठी विकास संस्था
एल्फिन्स्टन तांत्रिक विद्यालय, ३, महापालिका मार्ग,
धोबीतलाव, मुंबई - ४००००१ दूरध्वनी : (०२२) २२६३१३२५ / २२६५३९६६
संकेतस्थळ https://rmvs.marathi.gov.in इ-पत्ता rmvs_mumbai@yahoo.com

निवेदन

महाराष्ट्र राज्याचे सांस्कृतिक धोरण २०१० अंतर्गत मराठी भाषेतील प्रतिमुद्राधिकाराची (कॉपीराइटची) मुदत संपलेले दुर्मिळ ग्रंथ महाजालावर उपलब्ध करून द्यावे असे म्हटले आहे. त्यानुसार मराठी भाषा विभागाच्या आदेशाप्रमाणे (शासननिर्णय क्र. रासांधो १०१२/ प्र. क./२०१२/भाषा-३ दि. २८ मार्च २०१३) राज्य मराठी विकास संस्थेद्वारे असे ग्रंथ आणि नियतकालिके महाजालावर उपलब्ध करून देण्याचा प्रकल्प राबवण्यात येत आहे. त्याच बरोबर प्रतिमुद्राधिकाराच्या कक्षेत येणारी काही साधनेही प्रतिमुद्राधिकारधारकांची उचित अनुमती प्राप्त झाल्यास संस्थेद्वारे संगणकीकृत करून अभ्यासकांसाठी उपलब्ध करून देण्यात येत असतात.

सदर प्रकल्पांतर्गत महाराष्ट्र साहित्य परिषद, पुणे ह्या संस्थेद्वारे प्रकाशित करण्यात येणाऱ्या महाराष्ट्र साहित्य पत्रिका ह्या नियतकालिकाच्या अंकांचे संगणकीकरण करून ते सार्वजनिकरीत्या आणि विनामूल्य उपलब्ध करून देण्यासंदर्भात उपरोक्त संस्थेला आवाहनपर विनंती करण्यात आली होती.

सदर विनंती मान्य करून महाराष्ट्र साहित्य परिषदेद्धारे सदर अंक संगणकीकरणासाठी उपलब्ध करून देण्यात आले. हे अंक सदर संस्थेच्या सहकार्यामुळेच आपल्याला संगणकीय स्वरूपात उपलब्ध होत आहेत.

या अंकांच्या पीडीएफ प्रती आपण विनामूल्य उतरवून घेऊ शकता. असे करताना खालील सूचना लक्षात घेऊन त्यांचे पालन करावे.

१. सदर ग्रंथांच्या पीडीएफ प्रती या वैयक्तिक वापरासाठी विनामूल्य उतरवून घेता येतील तसेच इतरांनाही विनामूल्य देता येतील. पण कोणत्याही कारणासाठी त्याचा व्यावसायिक वापर करता येणार नाही.
२. सदर ग्रंथांचे दुवे इतरांना देताना त्यासाठी कोणतीही रक्कम आकारता येणार नाही.
३. पीडीएफ प्रतींवर असलेली राज्य मराठी विकास संस्था, मुंबई व महाराष्ट्र साहित्य परिषद, पुणे यांची मुद्रा आपणास काढता येणार नाही.
४. आपल्या अभ्यासासाठी, संशोधनासाठी या सामग्रीचा उपयोग करताना आपण योग्य तो श्रेयनिर्देश केला पाहिजे.
   वरील अटींचा भंग झालेला आढळल्यास कायदेशीर कारवाई करण्यात येईल.

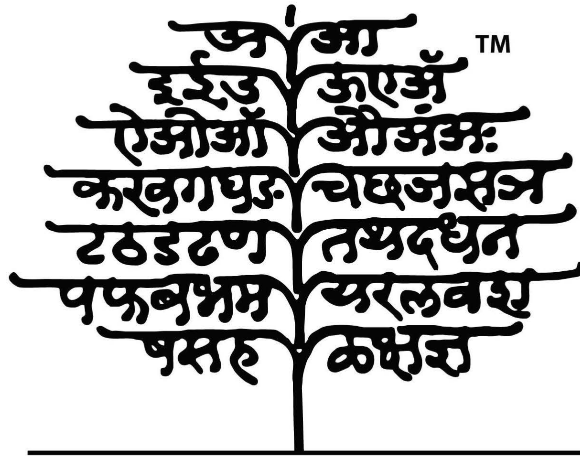
स्पष्टीकरण : सदर सामग्री ही केवळ ऐतिहासिक दस्तऐवज म्हणून उपलब्ध करण्यात आली असून या सामग्रीतून व्यक्त होणारी मते, विचारसरणी इ. त्या त्या लेखक, संपादक इ. कर्त्यांची आहे. त्यांपैकी कोणतेही मत, विचारसरणी इ. यांचा पुरस्कार महाराष्ट्र शासन, मराठी भाषा विभाग, राज्य मराठी विकास संस्था व महाराष्ट्र साहित्य परिषद, पुणे यांपैकी कुणीही करत नसून त्या त्या मताचे वा विचारसरणीचे दायित्व उपरोक्त विभागांवर/ संस्थांवर असणार नाही.

सदर अंक केवळ अभ्यासकांच्या सोयीसाठी संगणकीय स्वरूपात उपलब्ध करण्यात येत असून अंकांतील सामग्रीचे (लेखन, मांडणी, छायाचित्रे, रेखाचित्रे इ.) प्रतिमुद्राधिकार त्या त्या लेखकांकडे अथवा प्रकाशकांनी त्या त्या वेळी केलेल्या व्यवस्थेनुसार आहेत ह्याची नोंद घेण्यात यावी. त्या सामग्रीसंदर्भातील कोणतेही अधिकार वा दायित्वे राज्य मराठी विकास संस्था, मराठी भाषा विभाग किंवा महाराष्ट्र शासन ह्यांच्याकडे असणार नाहीत.

अनुक्रमणिका

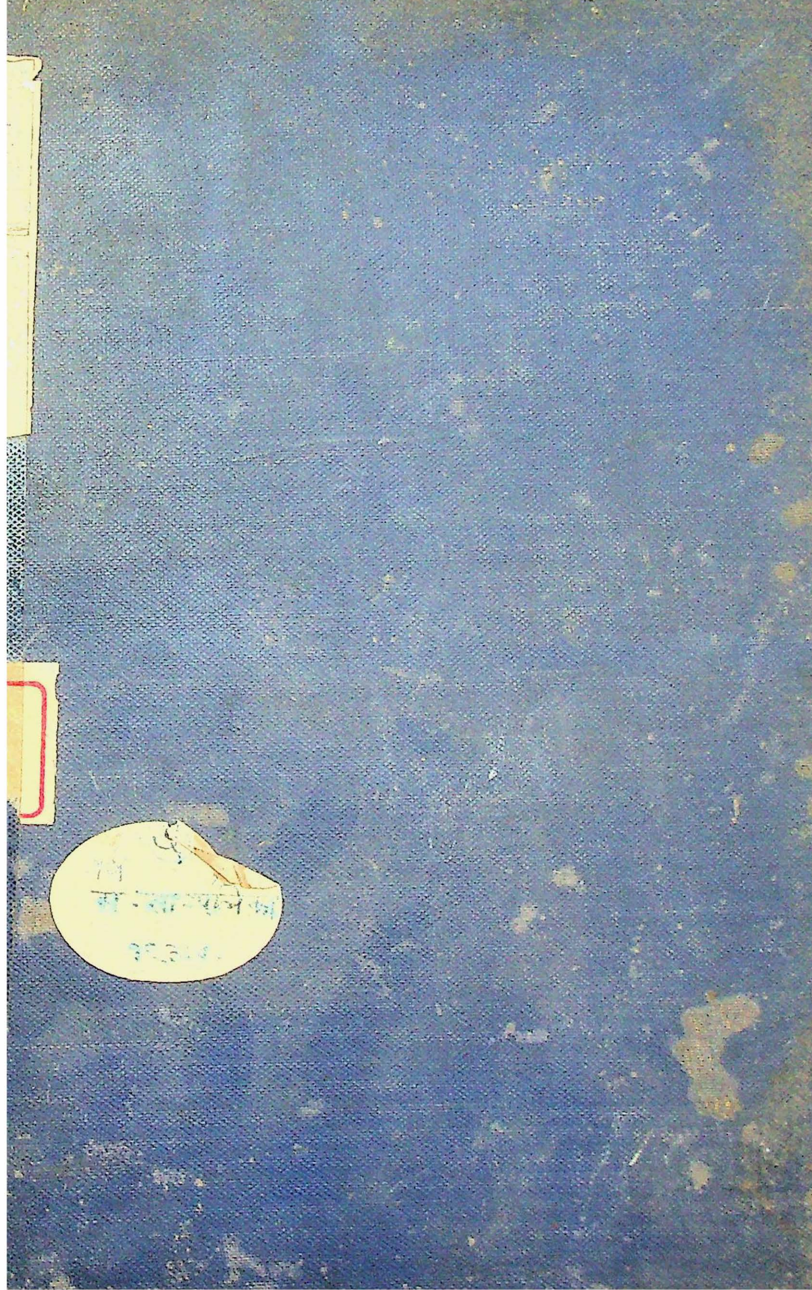

मराठीचा विकास : महाराष्ट्राचा विकास

राज्य मराठी विकास संस्थेद्वारे
संगणकीकृत

अनुक्रमणिका

महाराष्ट्र साहित्य परिषद्, पुणें

महाराष्ट्र-साहित्य-पत्रिका

[त्रैमासिक]

३९

संपादक—मोहन ज्ञानेश्वर शहाणे

आषाढ १८५९

वर्ष १० वें] जुलै १९३७ [अंक २

अनुक्रमणिका

महाराष्ट्र साहित्य परिषद्
अधिकारी व अधिकारी मंडळें

अधिकारपरत्वें सभासद—

अध्यक्ष—श्री. नरसिंह चिंतामण केळकर.

उपाध्यक्ष— १. श्री. पांडुरंग वामन काणे; २. श्री. नारायण गोविंद चापेकर; ३. प्रो. वामन मल्हार जोशी; ४. श्री. दत्तो अप्पाजी तुळजापुरकर; ५. श्रीमंत सरदार माधवराव विनायक किबे.

ट्रस्टी— १. रा. ब. दामोदर गणेश पाध्ये, २. डॉ. नीलकंठ भालचंद्र भाटवडेकर.

कार्यकारी मंडळ—

कार्याध्यक्ष— प्रो. वामन मल्हार जोशी.

खजीनदार— प्रो. धनंजय रामचंद्र गाडगीळ.

'पत्रिका' संपादक— श्री. मोहन ज्ञानेश्वर शहाणे.

चिटणीस-- प्रो. ना. के. बेहेरे; रा. सा. र. लु. जोशी.

सभासद-- प्रो. माधव त्रिंबक पटवर्धन; श्री. यशवंत रामकृष्ण दाते; प्रो. कृष्णाजी पांडुरंग कुलकर्णी; प्रो. माधव दामोदर अळतेकर; श्री. गणेश गंगाधर जांभेकर; श्री. कृष्णाजी गणेश लिमये.

नियामक मंडळ

प्रादेशिक सभासद—

मुंबई व उपनगर— १. सौ. शांताबाई कशाळकर; २. प्रो. माधव दामोदर अळतेकर; ३. श्री. लालजी पेंडसे; ४. श्री. विठ्ठल दत्तात्रेय घाटे; ५. प्रो. नारायण केशव भागवत; ५. श्री. भार्गवराम विठ्ठल वरेरकर.

इतर कोंकण — १. श्री. राजाराम सखाराम भागवत; २. श्री. रामचंद्र महादेव आठवले; ३. श्री. राजाराम दामोदर देसाई; ४. श्री. दिनकर विनायक काळे; ५. श्री. लक्ष्मण विनायक भावे.

खानदेश— १. श्री. शंकर श्रीकृष्ण देव; २. श्री. केशव महादेव सोनाळकर; ३ श्री. भास्कर वामन भट; ४. श्री. विश्वनाथ गणेश जावडेकर.

नाशिक व नगर—१. श्री. देवदत्त नारायण टिळक; २. श्री. सोपानदेव नथू चौधरी; श्री. भालचंद्र लक्ष्मण पाटणकर; ४. रा. ब. गणेश कृष्ण चितळे.

पुणें, सोलापूर व अक्कलकोट—१ श्री. प्रल्हाद केशव अत्रे; २. रा. सा. रघुवेल लुकस जोशी; प्रि. कमलाबाई देशपांडे; ४. प्रो. कृष्णाजी पांडुरंग कुळकर्णी; ५. श्री. गणेश गंगाधर जांभेकर; प्रो. वासुदेव गोविंद मायदेव.

हें सारस्वताचें गोड । तुम्हींचि लाविलें जी झाड ।
तरी अवधानामृतें वाड । सिंपौनी कीजो ॥
मग हें रसभावफुलीं फुलेल । नानार्थ फळभारें फळा येईल ।
तुमचेनि धर्में होईल । सुकाळ जगा ॥—ज्ञानेश्वर

महाराष्ट्र साहित्य पत्रिका

वर्ष १० वें] [अंक २

अनुक्रमणिका

साहित्य-निबंध—

साहित्यपरीक्षण—

परिषद्वार्ता—

मृत्युलेख—

व्याकरणपरिषदेंत स्वागताध्यक्ष श्री. नारायण गोविंद चापेकर यांनी केलेलें भाषण

मराठीचा आद्य व्याकरणकार कोण यासंबंधाने कांही वर्षांपूर्वी मासिकांतून व वर्तमानपत्रांतून चर्चा चालू होती. अशा स्वरूपाच्या वादांत सर्वांना सम्मत होईल असा अभिप्राय कोणालाहि देतां येईल असें मला वाटत नाही. निरनिराळ्या स्थळीं निरनिराळ्या हेतूंनी निरनिराळे प्रयत्न कमी अधिक प्रमाणांत एकाच वेळीं अथवा आगेमागे चालू असतात. याच कारणास्तव आद्य ग्रंथत्वाचें श्रेय निश्चित करणें सोपें नाही. तथापि वर उल्लेख केलेल्या चर्चेचा समारोप 'विविधज्ञानविस्तारां'त जो केलेला आहे त्यांत प्रतिपादिलेलीं मतें मला आजहि मान्य आहेत. त्यावरून आद्य व्याकरणकार म्हणून गंगाधरशास्त्री फडके यांनाच मान मिळणें योग्य आहे असें मला वाटतें. बाळशास्त्री जांभेकर यांचें एक व्याकरण होतें असें म्हणतात. त्याचप्रमाणे पुष्कळशा शास्त्र्यांनी मिळून शाळेंत मुलांस शिकवण्याकरता हस्तलिखित व्याकरण तयार केलें होतें असें ऐकिवांत आहे. परंतु हीं सर्व व्याकरणें प्रसिद्ध झालीं नसल्यामुळे तीं विचारांत घेणें अशक्य आहे.

हें जरी खरें असलें तथापि विस्तृत व पूर्ण अशी मराठी व्याकरणाची रचना दादोबांनीच केली यांत कांही शंका नाही; आणि म्हणून दादोबा हेच मराठीचे पहिले व्याकरणकार असें समजून त्यांनाच नमन करणें योग्य होईल.

आज मराठीच्या व्याकरणाचा शतसांवत्सरिक उत्सव साजरा करण्यास आपण जमलों आहों. अशा वेळीं गेल्या शतकांत ह्या विषयाची कसकशी प्रगति होत आली ह्याचा आढावा थोडक्यांत आपल्यापुढे मांडण्याचें योजिलें आहे. हें वर्ष मराठीच्या व्याकरणाच्या उत्सवाचें आहे असें मानणें म्हणजेच दादोबांस मराठीचे यशस्वी व्याकरणकार समजून त्यांस अग्रपूजेचा मान देणें होय हें उघड आहे.

दादोबांच्या व्याकरणाची पहिली आवृत्ति १८३६ सालीं प्रसिद्ध झाली. त्या वेळीं त्यांचें वय बावीसहि पुरें नव्हतें. सरकारने त्यांस चांगलाच आश्रय दिल्यामुळे त्यांना इ. स. १८८१ पर्यंत कित्येक आवृत्या काढतां आल्या. सरकारी आश्रयाचें भाग्य त्यांच्याइतकें फारच थोड्या व्याकरणकारांना मिळालें आहे! पहिल्या आवृत्तीनंतर ८।९ वर्षांनीच म्हणजे इ. स. १८४५ सालीं 'बोर्ड ऑफ् एज्यू.' सभेने सांगितल्यामुळे आपल्या ग्रंथाची सुधारलेली आवृत्ति त्यांनी काढली. ह्या दुसऱ्या आवृत्तींत पहिलीपेक्षा पुष्कळ अधिक मजकूर त्यांनी घातला; किंबहुना हें नवेंच पुस्तक आपण लिहिलें असेंच त्यांनी म्हटलें आहे. त्यानंतर बऱ्याच वर्षांनी कृष्णशास्त्र्यांचे मराठी व्याकरणावरील टीकात्मक निबंध प्रसिद्ध झाल्यावर आपल्या ग्रंथाची आणखी सुधारणा करण्याची त्यांस इच्छा झाली (सन १८८१); परंतु फारसा फेरफार न करितां लवकर आवृत्ति काढण्यास सरकारने फर्माविल्यामुळे त्यांस त्यांत सुधारणा करतां आली नाही; म्हणून त्यांनी 'पूरणिका' ह्या नांवाचा ग्रंथ लिहून बऱ्याच वर्षांचे आपले मननपूर्वक केलेले विचार विषयवार त्यांत प्रगट केले आहेत. ही सुमारें २०० पृष्ठांची पूरणिका संपवितांना त्यांनी काढलेले उद्गार असे आहेत—"इ. स. १८३६ त जेव्हा मीं आपल्या व्याकरणाची

विरळ लिहिलेल्या १९२ पृष्ठांची पहिली आवृत्ति शिळाछापावर छापवून प्रसिद्ध केली तेव्हा तिच्या परिसमाप्तींत जो श्लोक लिहिला होता तोच आता ४५ वर्षें गेल्यावर त्याच व्याकरणाच्या सुमारें दसपट ग्रंथ माझ्या हातून त्याच ईशकृपेने वाढला असतांहि......त्याच श्लोकांचें स्मरण होतें." ह्यावरून त्यांनी आपल्या ग्रंथाची सुधारणा किती केली हें आपणांस दिसतें.

दादोबांच्या व्याकरणानंतर इ. स. १८६७ साली कृष्णशास्त्री गोडबोले यांनी **'मराठी भाषेचें नवें व्याकरण'** हा ग्रंथ लिहिला. हा ग्रंथ म्याट्रिक्युलेशन परिक्षेची तयारी करण्यास व मराठी कविता वाचतांना विद्यार्थ्यांस ज्या अडचणी येतात त्यांतून कांही दूर करण्यास उपयोगी व्हावा, ह्या हेतूने लिहिलेला असून संस्कृत व प्राकृत भाषांशीं तिचें साम्य आणि प्राकृत भाषेचें संक्षिप्त व्याकरण व कोश ह्यांचाहि समावेश ह्यांत होता. ह्या ग्रंथकारासहि सरकारचा आश्रय मिळून त्याची दुसरी आवृत्ति काढण्याचा योग ६।७ वर्षांनींच आला. तेव्हा यांनीहि आपल्या ग्रंथांत बरीच वाढ व सुधारणाहि केली. "पहिल्या आवृत्तींत नुसता शब्दविचार होता, पण दुसऱ्या आवृत्तींत मित्रांच्या व सरकारच्या सांगण्यावरून वाक्यविचार व पद्यविचार कांहीशा नवीन आणि उपयुक्त पद्धतीवर रचून जोडले आहेत" असें ग्रंथकारांनी लिहिलें आहे. तसेंच ह्यांनी आपल्या ग्रंथाचें हस्तलिखित शास्त्रीबोवांना दाखविलेलें होतें हेंहि लक्षांत ठेवण्यासारखें आहे. यांच्या नवीन व्याकरणाने संस्कृत व फार्सी भाषांचा प्रकाश मराठीवर पाडून मराठींतील संस्कृत व फार्सी शब्दांची व्युत्पत्ति विशद केली आहे. संयुक्त काळाविषयी होईल तितकी समाधानकारक व्यवस्था करण्याचा यशस्वी प्रयत्न यांनी केला आहे. शिवाय वाक्यमीमांसेचाहि प्रयत्न त्यांनी केला होता.

या दोन वैयाकरणांच्या ग्रंथांनंतर कै. कृष्णशास्त्री चिपळूणकर—ज्यांस त्या काळीं बृहस्पति मानण्यांत येई—त्यांनी व्याकरणावरील आपले सुप्रसिद्ध निबंध लिहिले. हे निबंध प्रथम ट्रे. कॉलेजांत शिकवले गेले व शाळापत्रकांत प्रसिद्ध झाले; यामुळे व्याकरणाचा पद्धतशीर अभ्यास करण्यास पुष्कळ उत्तेजन मिळालें व विचारविनिमयहि पुष्कळ झाला. हे निबंध 'शोधबुद्ध्युत्पादक' व जागोजाग सूचक आहेत ह्यांत संशय नाही.

दादोबांनी आपल्या ग्रंथाची रचना इंग्रजी व्याकरणग्रंथ पुढे ठेवून केली होती तरी मराठींत वाक्यपृथक्करण हा विषय त्यांनी आणिला नव्हता. कृष्णशास्त्री गोडबोले यांनी या विषयाकडे कांहीसें लक्ष दिलें हें वर सांगितलेंच, परंतु मराठी व्याकरणाला वाक्यपृथक्करणाची जोड कै. आगरकर यांच्याकडून मिळाली ही समाधानाची गोष्ट होय. वाक्यमीमांसा हा छोटासा ग्रंथ अत्युत्तम आहे असाच विद्वानांचा अभिप्राय आहे. परंतु ह्या ग्रंथाकडे जावें तितकें लक्ष कोणाचें गेलें नाही, व ज्यांचें गेलें त्यांना त्याचें महत्त्व समजलें नाही. प्रो. दामले यांनी या ग्रंथाला धरूनच हा विषय पुढे लिहिला आहे.

वाक्यमीमांसा हा ग्रंथ इ. स. १८८८ मध्येप्रसिद्ध झाल्यानंतर लौकरच रा. रा. भि. जोशी यांनी आपलें **'प्रौढबोध व्याकरण'** लिहिलें. यांनी चिपळूणकरांच्या बऱ्याच सूचना स्वीकारून त्या अंमलांत आणण्याचा प्रयत्न केला आहे. परंतु कांही ठिकाणीं व विशेषतः वाक्यमीमांसेंत जी नसती उलथापालथ त्यांनी केली तीमुळे व्याकरणाचें पाऊल बिलकूल पुढे पडलें नाही असें नाइलाजाने म्हणावें लागतें.

इ. स. १८९१ च्या सुमारास 'मध्यम व्याकरण' ह्या नांवाचें एक पुस्तक प्रसिद्ध झालें असें म्हणतात; परंतु त्याचा प्रसार झाल्याचें आढळांत नाही.

याच सुमारास खेर यांनी स्कू. फायनलच्या विद्यार्थ्यांसाठी एक व्याकरण इंग्रजींतून

लिहिलें. व्याकरणविषयास शास्त्रीय स्वरूप देण्याचा यांनी बराच प्रयत्न केला आहे. यांच्या पुस्तकाचा उपयोग पुष्कळांना झाला आहे हें सांगणें जरूर आहे.

यानंतरचा मराठी व्याकरणास व वैयाकरणांसहि उपयुक्त असा ग्रंथ म्हटला म्हणजे विश्वनाथ काशीनाथ राजवाडे यांचा **ज्ञानेश्वरींतील मराठीचें व्याकरण** हा होय. मराठी व्याकरणाचा ऐतिहासिक दृष्ट्या विचार करण्याच्या कामीं या ग्रंथाचा मोठा उपयोग आहे. ह्या ग्रंथाचें महत्त्व त्याच वेळीं 'केसरी' वर्तमानपत्रद्वारा जाहीर झालेंच होतें. उपसंहार करतांना राजवाडे लिहितात— "येणेंप्रमाणे (१) वर्णेतिहास, (२) शब्दविभक्तिप्रत्ययेतिहास, (३) क्रियाविभक्तिप्रत्ययेतिहास, व (४) निपातेतिहास असे चार भाग येथपर्यंत संपले. त्यांत ज्ञानेश्वरी मराठी भाषेचा सांगाडा ज्या शिरांनी, स्नायूंनी व धमन्यांनी व मांसपेशींनी ताणून धरिला व आच्छादिला आहे त्यांचा मागमूस व पूर्वस्वरूप अपभ्रंशांत व महाराष्ट्रींत व संस्कृतांत कसें होतें तें दाखविलें आहे. त्यावरून असें दिसतें की, ज्ञानेश्वरी मराठीपर्यंत सर्व बाबींची परंपरा अव्याहत लागली आहे. कित्येक वैदिक बाबी संस्कृतांत गळाल्या, कित्येक संस्कृत बाबी महाराष्ट्रींत व अपभ्रंशांत नाहीशा झाल्या व कित्येक महाराष्ट्रीय बाबी ज्ञानेश्वरी मराठींत लुप्त झाल्या. परंतु कोणत्या बाबी कोठे लुप्त झाल्या हें आता नक्की कळलें; शंकेला जागा राहिली नाही. वर्ण, शब्द, धातु व निपात ह्यांतील अशी एकहि बाब राहिली नाही की जिचें मूळ दाखविलें गेलें नाहीं."

हा उतारा लांब झाला खरा परंतु ह्यावरून लेखकाचा आत्मविश्वास व प्रयत्न यांची चांगली कल्पना येऊन मराठीच्या प्रचलित व्याकरणकारांनी काय केलें पाहिजे याचाहि बोध होतो.

दादोबा व कृष्णशास्त्री गोडबोले त्यांच्या ग्रंथांनंतर मराठीच्या व्याकरणांत क्रांतिकारक स्वरूपाच्या सुधारणा प्रत्यक्ष कृतींत आणणारा असा ग्रंथराज प्रो. दामले यांचा **'शास्त्रीय मराठी व्याकरण'** हा होय. हा सन १९११ त प्रसिद्ध झाला. हा ग्रंथ सुमारें एक हजार पृष्ठांचा असून, यांत मागील ग्रंथकारांच्या चुकीच्या मतांचें खंडन व स्वतःच्या मतांचें मंडण जोरदार व स्पष्ट भाषेत केलें आहे. चिपळूणकरांच्या निबंधांत नुसत्या टीकेवर भर अधिक होता तसा या ग्रंथांत नाही; तर नवीन योजना आधी व मग टीका अशी योजना यांत आहे व हेंच या ग्रंथाचें वैशिष्ट्य होय. वाक्यपृथक्करण ह्या विषयाची योग्य अशी जोड ह्यांनी मराठीच्या व्याकरणाला दिली आहे हें ध्यानांत ठेवण्यासारखें आहे. आणखीहि पुष्कळ बारीकसारीक बाबींचा विचार फारच बारकाव्याने केला असून तो बहुतेक सर्वांना मान्य होण्यासारखा आहे. विभक्ति, काळ, क्रियापद, सं. क्रियापद, प्रयोग इ. इ. बाबींतले यांचे विचार निःसंशय मननीय आहेत. अशा या ग्रंथाचा प्रसार व अभ्यास आपल्या इकडे फारसा झाला नाही ही मात्र न सांगण्यासारखी गोष्ट आहे! मध्यप्रांतांत मात्र यांच्या ग्रंथाला धरून रा. मावे व कुळकर्णी ह्या दोन विद्वानांनी आपलीं शालोपयोगी पुस्तकें लिहिलीं आहेत.

असो. या मोठ्या ग्रंथानंतर मात्र अद्यापपावतो मराठीच्या व्याकरणावर सांगण्यासारखा ग्रंथ झाला नाही ही आश्चर्य वाटण्याजोगी गोष्ट आहे. ग्रंथ जरी झाला नाही तरी प्राथमिक शाळांतून व्याकरणविषयाची हेळसांड होते ती होऊं नये, मतें आणि मतांतरें यांचे घोटाळे त्यांच्यापुढे न आणतां त्यांना निश्चित व नियमित असें ज्ञान द्यावें हा हेतु साध्य होण्याकरिता योजना तयार करण्यासाठी शिक्षणखात्याकडून एक कमिटी नेमली गेली. कमिटीने १९२६ च्या सप्टेंबरमध्ये कामाला सुरवात केली व दोन वर्षांनी तिने आपलें काम संपविलें. व्याकरणाचीं चालू पुस्तकें वाचून व ह्या विषय शिकविण्याचे हेतु व पद्धति यांत शिक्षणशास्त्राच्या प्रगती-

बरोबर झालेले फरक लक्षांत घेऊन कमिटीने या विषयाची योजना लोकांपुढे मांडली, त्यांत दुरुस्त्या मागविल्या, मोटमोठ्या खंद्या लेखकांकडे योजना पाठवून त्यांचीं मतें घेतलीं व मग आपली योजना निश्चित केली व सरकारने ती अंमलांतहि आणली आहे. अर्थात् हा अभ्यास-क्रम विशिष्ट मर्यादेंतला असला तरी विद्वानांच्या मतांचा वारा कोणत्या दिशेने वाहत आहे हें समजण्यास या कमिटीच्या अभ्यासक्रमाचा बहुत उपयोग आहे.

यानंतर 'मराठी भाषा, उद्गम व विकास' ह्या नांवाचा ग्रंथ श्री. कृ. पां कुळकर्णी यांनी लिहिला आहे. त्यांत मराठीच्या व्याकरणावर ६० पृष्ठें खर्ची घातलीं असून तीं विचार-णीय अशींच झालीं आहेत. पूर्ववैयाकरणांच्या मतांचा परामर्श घेऊन स्वतःचीं मतेंहि स्पष्टपणें त्यांनी सांगितलीं आहेत म्हणून त्याचें महत्त्व अधिक आहे.

मराठी व्याकरणांतले वादग्रस्त प्रश्न मिटविण्याच्या दृष्टीने शेवटचा झालेला प्रयत्न म्हणजे साहित्यपरिषदेने नेमलेली व्याकरणसमिति हा होय. या समितीने एक प्रश्नपत्रिका तयार करून ती पुष्कळ विद्वानांकडे पाठवून नंतर आपला निर्णय नुकताच प्रसिद्ध केला आहे. शुद्ध-लेखनमंडळाच्या निर्णयाला जसा जनतेचा व सरकारचाहि पाठिंबा मिळूं लागला आहे तसाच या कमिटीच्या निर्णयाला मिळावा अशी अपेक्षा आहे.

याप्रमाणे गेल्या शतकांतील अगदी प्रमुख प्रमुख ग्रंथकारांच्या ग्रंथांचा व निर्णयांचा परामर्श घेतल्यावर मराठी व्याकरणावर इंग्रजींत लिहिलेल्या नवलकर व Bloch ह्यांच्या व्याक-रणांचा उल्लेख करणें प्राप्त आहे. राजवाडे यांनी व्याकरणावरील आपल्या प्रबंधांत इतिहासाबरो-बर कल्पनेवरहि भर दिला आहे. पण फ्रेंच व्याकरणकार Bloch याचें विवरण सर्वस्वीं ऐतिहासिक पायावर केलेलें आहे. आता पुन्हा एकदा विषयविकासाच्या दृष्टीने मराठीच्या व्याक-रणांत कसकशी भर पडत गेली हें पाहूंया.

वर्णविचार वगैरे

वर्ण, स्वर, व्यंजनें, त्यांचे उच्चार, स्थानें इत्यादि बाबतींत पुष्कळ ऊहापोह झाला आहे व अजूनहि होणार नाही असें म्हणतां येत नाही. परंतु ह्या बाबतींत पुष्कळशा गोष्टी संस्कृत वैयाकरणांनी निश्चित केल्या आहेत त्याच मानणें भाग आहे. अगदी थोड्या बाबतींत मराठीमध्ये वेगळेपणा करावा लागेल. उदाहरणार्थ, दीर्घ ॠ व ॡ मराठींत नाहीत असें आतापर्यंतच्या व्याकरणकारांनी म्हटलें आहे. बाकीचे बारा स्वर मराठींत आहेत असें आता-पर्यंत मानण्यांत येत आहे. पण नुकतेंच एका विद्वान वैयाकरणाने असें प्रतिपादिलें आहे कीं, न्हस्व ऌ हा स्वरहि मराठींत गाळावा. कॢप्ति या एखाद्या शब्दाकरिता मराठींत ऌ हा स्वर मानण्यापेक्षा 'कॢप्ति' या शब्दाचा उच्चार 'क्लिप्ति' असा करावा म्हणजे झालें.

अनुस्वार व विसर्ग यांचा समावेश स्वरांत करावा का व्यंजनांत करावा याबद्दलचा निर्णय शास्त्रीय व्याकरणकारांनी दिला आहे तोच मान्य होण्यासारखा आहे. व्याकरणसमितीचा निर्णयहि तशाच स्वरूपाचा आहे.

शब्दांच्या जाति

दादोबांनी प्रथमावृत्तींत शब्दांच्या जाति नाम, सर्वनाम, विशेषण, क्रियापद व अव्यय अशा पांच मानिल्या होत्या. पण पुढे १८४५ त सुधारलेल्या आवृत्तींत, प्रथम शब्दांचे स-विभक्तिक व अविभक्तिक असे दोन वर्ग करून सविभक्तिकांत चार व अविभक्तिकांत चार अशा आठ जाति सांगितल्या आहेत. कै. गोडबोले यांनी आपल्या १८६७च्या दुसऱ्या आवृत्तींत शब्दांचे

वर्ग सहा दिसतात असें लिहिलें आहे. नामें, विशेषणें, क्रियाविशेषणें, क्रियापदें, शब्दयोगी अव्ययें व उभयान्वयी अव्ययें हे ते सहा वर्ग होत. क्रियाविशेषणें हा वेगळा वर्ग पूर्वी व नंतर कोणीं केलेला नाही.

जाति किती असाव्या ह्यासंबंधाने कै. आगरकरांनी आपल्या **'वाक्यमीमांसा'** या ग्रंथांत म्हटलें आहे की, "पाहिजे तेवढी हातचलाखी केली तरी या सात जातींपैकी कोणत्याहि जातींत पडणारा शब्द त्याच अर्थाने दुसऱ्या कोणत्याहि जातींत घालतां येणार नाही. तसेंच ज्याला या सात जातींपैकी एका जातींत घालतां येणार नाही असाहि शब्द भाषेत सांपडावयाचा नाही. यावरून हा सप्तसंख्यात्मक जातिविभाग आवश्यक आहे व पूर्णहि आहे असें मानिलें पाहिजे." यानंतर प्रो. दामले यांनी या सर्व मतांचा उल्लेख करून निष्कर्ष काढला की, "कोणत्याहि भाषेंतील एकंदर शब्दांच्या नाम, सर्वनाम, विशेषण, धातु किंवा क्रिया, क्रियाविशेषण, उभयान्वयी, शब्दयोगी आणि केवलप्रयोगी या आठ जाति आहेत हा सिद्धांत भाषाशास्त्रामध्ये आता अगदी सर्वमान्य झाला आहे.

शब्दांच्या वर्गीकरणाच्या बाबतींत व्याकरणसमितीने दिलेला निर्णय पुढीलप्रमाणे असून तो मान्य होण्यासारखा आहे. 'सविभक्तिक आणि अविभक्तिक यांबद्दल पुढे सविकारी व अविकारी अशा संज्ञा योजण्यांत आल्या होत्या. पण आता समितीने सव्यय व अव्यय अशा अधिक सुटसुटित संज्ञा योजिल्या आहेत.'

लिंगविचार

सव्यय शब्दांना जे विकार होतात त्यांपैकी लिंग हा एक आहे. या बाबतींत मराठीचें वैशिष्टय आहे. स्त्रीपुरुषभेदावरून लिंग ही बाब व्याकरणांत आलेली आहे; अर्थात् प्राणिवाचक शब्दांचें लिंग ठरविणें सोपें आहे. पुरुषजातीच्या शब्दांचें पुंलिंग व स्त्रीजातीच्या शब्दांचें स्त्रीलिंग. अर्थात् निर्जीव वस्तूंच्या वाचक शब्दांचें लिंग नपुंसक असें सामान्यतः सर्व भाषांच्या व्याकरणांत मानितात. परंतु मराठीने हा नियम पाळलेला नाही. निर्जीव वस्तूंच्या वाचक शब्दांना पुंलिंग, स्त्रीलिंग इ. लिंगें दिलेलीं आहेत. यासंबंधी नियम बसविण्याचा यत्न दादोबांनी केला होता. परंतु तो निष्फळच ठरलेला असून लोकव्यवहार हेंच अशा शब्दांचें लिंग ठरविण्याचें साधन हें पुढील व्याकरणकारांसहि मान्य झालें आहे. दादोबांनी सामान्यलिंग असा एक भेद कल्पिला होता. परंतु तो कोणालाच पटलेला नाही.

विभक्तिविचार

लिंगप्रकरणाच्या पुढचें वादाचें स्थळ विभक्ति हें आहे. या बाबतींत फारच मतवैचित्र्य असून तें कमी होत नाही ही आश्चर्याची गोष्ट आहे. दादोबांनी संस्कृताशीं संबंध राखण्याच्या इच्छेने संस्कृतांतल्याप्रमाणे संबोधनासह आठ विभक्ति मानिल्या. नंतर थोरल्या शास्त्रीबोवांनी द्वितीया व षष्ठी गाळाव्या असें सुचविलें. गोडबोले यांनी मराठींत सप्तमी कांही नामांत मात्र होते म्हणून "मराठींत वास्तविक म्हटलें तर पांचच विभक्ति आहेत" असें म्हटलें आहे. आगरकरांनी मराठींत द्वितियेच्या जागीं चतुर्थी येते असें म्हणून लगेच द्वितीया ठेवणें अवश्य वाटल्यास हरएक प्रकारच्या कर्माच्या विभक्तीस द्वितीया म्हणावें हें बरें असेंहि म्हटलें आहे ! पुन्हा श्री. रा. भि. जोशी, प्रौढबोध व्याकरणांचे कर्ते, यांनी आठ विभक्ति मानाव्या असें ठरविलें व सप्रत्यय व अप्रत्यय द्वितीया असाहि भेद द्वितीयेचा केला ! शास्त्रीय व्याकरणकारांनी फक्त द्वितीया गाळली आहे, व द्वितीयेचें काम प्रथमा व चतुर्थी करितात असें ठरविलें. द्वितीया गाळावी असें ज्ञानेश्वरी व्याकरणकारांचेंहि मत आहे. ते म्हणतात—स, ला, तें हे द्वितीयेचे

प्रत्यय मानणें अनैतिहासिक आहे. दादोबाने आपलें व्याकरण इंग्रजी व्याकणावरून रचिलें आहे. संस्कृत, महाराष्ट्री व अपभ्रंश ह्यांच्या व्याकरणावरूनच मराठी व्याकरण रचिलें पाहिजे. श्री. कुळकर्णी यांनी अगदी अलीकडे म्हणजे १९३३ सालीं असें मत प्रदर्शित केलें आहे की, "वाक्यांत एखाद्या शब्दाचा क्रियापदाशीं 'कर्म'कारकाचा संबंध असला की तो शब्द द्वितीया विभक्तींतच असला पाहिजे. मग त्याला प्रत्यय लागो किंवा न लागो." ह्या त्यांच्या मतानें प्रत्ययांवरून विभक्ति मानाव्या कीं कारकांवरून मानाव्या हाच वाद पुन्हा उत्पन्न केला आहे असेंच म्हणावें लागतें.

व्याकरणसमितीलासुद्धा या बाबतींत निराळीच सूचना करावयाची होती असें दिसतें. परंतु पूर्ववैयाकरणांच्या मताला मान देण्यासाठी किंवा लोकांना अवघड वाटूं नये म्हणून द्वितीया गाळावी किंवा दादोबांचीच व्यवस्था ठेवावी असा निर्णय लागला आहे.

विभक्ति किती या वादापैकी षष्ठी ही कारकविभक्ति आहे कीं नाही हाहि एक मोठा वाद आहे. परंतु या बाबतींत ती केव्हा केव्हा कारकविभक्ति आहे हें मान्य झालें आहे.

आख्यातविचार

विभक्तीप्रमाणेच दुसरा महत्त्वाचा प्रश्न आख्यातासंबंधीचा आहे. दादोबांनी आख्यातांची व्यवस्था इंग्रजीचें अनुकरण करून केली. वास्तविक त्यांनी ती संस्कृत व प्राकृत भाषांचा संबंध पाहून करावयास पाहिजे होती हें कृष्णशास्त्री यांनी आपल्या टीकात्मक निबंधांत चांगलें दर्शविलें आहे. या बाबतींत चिपळूणकरांपेक्षा गोडबोले यांनी केलेली व्यवस्था बरीच निर्दोष आहे. त्यानंतर रा. जोशी यांनी व्यवस्था करण्याचा आव घातला परंतु तो त्यांस साधला नाही संयुक्त क्रियापदांच्या बाबतींत त्यांनी स्वीकारलेली विचारसरणी मान्य होण्यासारखी नाही. आख्यातव्यवस्थेसंबंधी अगदी नवीन अशी योजना कै. दामले यांनीच सुचविली आहे. विभक्तींना जशीं अर्थहीन नांवें दिलीं आहेत तशींच अर्थहीन नांवें आख्यातांना द्यावीं हा त्यांचा महत्त्वाचा मुद्दा आहे. संयुक्त काळांच्या नांवांसंबंधी विवेचन करून तीं नांवें देण्यांत कशी हास्यास्पदता उत्पन्न झाली आहे हें मोठ्या कुशलतेने त्यांनी विशद केलें आहे. ही त्यांची योजना रा. ना. वि. आपटे यांनी स्वीकारलेली दिसते. अगदी नवीं म्हणजे प्रथमाख्यात, द्वितीयाख्यांत इ. इ. नच रुचतील तर ताख्यात, वाख्यात असें तरी म्हणावें असेंहि त्यांचें मत आहे.

आख्यातांना नवीं नांवें देणें व प्रातिपादिकांप्रमाणे त्यांचें व्याकरण सांगणें ह्या गोष्टी मान्य करण्यासारख्या नाहीत. कारण बरेच दिवस चालत आलेली रूढि मोडणें बहुतेकांना नको आहे. व्याकरण समितीनें ह्या बाबतींत दिलेला निर्णयहि रूढीला चिकटून राहण्याच्या स्वरूपाचा आहे.

संयुक्त क्रियापदें

संयुक्त क्रियापदें मुळीच मानूं नयेत, मानावयाचीं तर कांहीं नियमित मानावीं, व मानावयाचीं तर त्यांना मर्यादा न घालतां जेथें इष्टार्थाकरिता मानणें भाग पडेल तेथें तीं मानावीं, मग त्यांची संख्या केवढीहि होवो, तिला भिऊं नये, अशीं मतें या बाबतींतहि आहेत. परंतु आवश्यक तेथे तीं मानावीं हाच पक्ष टिकून राहिला आहे. नको म्हणणारांपैकी कांहींच्या मतें 'संयुक्त क्रियापद' ही संज्ञाच बरोबर नाही, परंतु संयुक्त क्रियापद म्हणजे ज्यामध्ये दोन क्रियापदांचा संयोग झाला आहे तें क्रियापद असा भलता अर्थ करण्याचें कारण नाहीं; तर संयुक्त क्रियापद म्हणजे ज्या पदांत धातु संयुक्त असतो किंवा दोन अथवा अधिक धातु

अनुक्रमणिका

यांच्या संयोगाने जें क्रियापद तयार होतें तें संयुक्त क्रियापद होय असा अर्थ करावा. ह्या संयुक्त धातूंपैकी एक धातु मुख्य असून एक किंवा आधिक सहाय धातु असतात.

संयुक्त क्रियापदें मानावीं असें ठरल्यावर त्याच्यापुढचा प्रश्न त्या क्रियापदांत धातु कोणता सांगावा हा आहे. ह्या बाबतींतहि शास्त्रीय व्याकरणकारांनी नवीन व्यवस्था सुचवली आहे:—

बसत होता, बसणार आहे, बसलें पाहिजे इ. ठिकाणीं पूर्वीच्या पद्धतीप्रमाणे कृदन्तांतील धातु मानण्यांत येतो; करून टाक, लिहितां येतें, करूं शकला इत्यादि स्थळीं नुसते कर, लिह हे धातु मानणें अर्थदृष्ट्या प्रशस्त नाही. आणि लिहूं दिलें, जाऊं दिलें, जेवूं घातलें या ठिकाणीं तर लिह, जा, जेव हे एकाकी धातु मानणें चुकीचें होय, कारण की, या ठिकाणीं कृदन्तांतील धातु व आख्यातरूपांतील धातु ह्यांचे कर्ते भिन्न भिन्न आहेत. तेव्हा या ठिकाणीं लिहूं दे, जाऊं दे, जेवूं घाल असे कृदन्तयुक्त संयुक्त धातु मानणें अवश्य आहे. संस्कृत भाषेचाहि या व्यवस्थेस आधार आहे. प्रमाणीकृ, पयोधरीभू इ. आणि संयुक्त क्रियापदें म्हणजे दोन अथवा अधिक क्रिया म्हणजे धातु यांचा संयोग होऊन झालेलीं क्रियापदें असा जो अर्थ केला आहे त्याच्याशीं प्रकृत व्यवस्था सुसंगत आहे हें उघड आहे.

वरील सूचना मध्यप्रांतांतील व्याकरणकर्ते रा. भावे व कुलकर्णी ह्यांनी आपल्या शालेय व्याकरणांत कृतींत आणलेल्या दिसतात. आमच्या इकडे हें म्हणणें मान्य झालेलें दिसत नाही. व्याकरणसमितीनेहि या बाबतींत कांहीच मत दिलेलें नाही.

कांही व्याकरणकार नामापुढे आणि नामाच्या विभक्त्यन्त रूपापुढेहि कांही धातूंचें आख्यात आल्यास त्यांस संयुक्त क्रियापद म्हणावें असें लिहतात; जसें युद्ध करणें, गोंधळ घालणें. मार खाणें, अंगांत येणें, डोकीस घालणें इ. इ. परंतु हे विचार इंग्रजी भाषेच्या दृढ परिचयामुळे येत आहेत परंतु ते ग्राह्य करण्यासारखे नाहीत. मुदलीच संयुक्त क्रियापदें न मानणें हें जसें एक टोंक, तसेंच वर सांगितल्याप्रकारचीं संयुक्त क्रियापद मानणें हें दुसरें टोंक होय. अर्थात् अशा वेळीं मध्यम मार्ग पत्करून अर्थ दृष्ट्या व रूपदृष्ट्या आवश्यक तेथेच संयुक्त क्रियापदें मानणें व त्यांची व्यवस्था प्रो. दामले यांनी सुचविल्याप्रमाणे करणें हेंच मत टिकून राहण्यासारखें आहे. संपादन करणें, श्रवण करणें अशा मोजक्या ठिकाणीं नाम व कृदन्त मिळून संयुक्त क्रियापद मानणें भागच पडतें. परंतु हे अपवाद समजून चाललें पाहिजे; सरसहा नाम व क्रियापद मिळून संयुक्त क्रियापद मानणें अग्राह्यच ठरेल.

संयुक्त काळ

संयुक्त क्रियापदें मानणारांनी संयुक्त काळ किंवा काळांचे पोटभेद कल्पिलेले आहेत. दादोबांनी वर्तमानाचे तीन, भूतकाळाचे सात व भविष्य काळाचे पांच मिळून पंधरा संयुक्त काळ मानिले आहेत. चिपळूणकरांनी तीस पोटभेद तर गोडबोले यांनी एकोणीस पोटभेद मानिले असून त्यांनी ठेवलेली नांवें नवीनच आहेत. शास्त्रीय व्याकरणकारांना हे पोटभेद व त्यांचीं नांवें हीं बिलकूल पसंत नाहीत. असल्या संज्ञांसंबंधी ते लिहितात—"संस्कृत व्याकरणांत असली अप्रयोजक, विलक्षण आणि विरोधी भाषा कोठेच आढळत नाही. इंग्रजी व्याकरणापासूनच मराठीस ही जोड प्राप्त झाली आहे. तथापि तिचा मराठीस इतका कांही दृढ सहवास घडला आहे की त्या दोहोंचा आत जवळ जवळ एकजीव होऊन गेला आहे. त्यामुळे आता या अनिष्ट व त्याज्य भागाचाहि यापुढे त्याग करतां येईल कीं नाही ह्याची शंकाच वाटते. म्हणून पदरांत

पडलें आणि पवित्र झालें या न्यायाने त्याचा आता तसाच स्वीकार करून त्यास होतां होईल तितकें पवित्र करून घेतलें पाहिजे."

या बाबतींत गोडबोले यांचीं नांवें थोड्याशा फरकाने सरकारी व्याकरण कमिटीने मान्य केलेलीं आहेत. तीं एकंदरीने बरीं वाटतात. प्रत्येक काळाचे अपूर्ण, पूर्ण, रीति व उद्देश असे चार पोटभेद मानावे हें मत बरें दिसतें. हीं नांवें परिचयाचीं असल्यावर पुढे इंग्रजी शिकणारांनाहि यांची मदतच होईल.

प्रयोगप्रकरण

या बाबतींतहि मराठीचें वैशिष्ट्य आहेच. प्रयोगाची व्याख्या निरनिराळ्या व्याकरणकारांनी कशी केली आहे तें पाहा—

(१) वाक्यामध्ये कर्तृप्रधान, कर्मप्रधान आणि भावनाप्रधान या भेदांहींकरून क्रियापदाच्या ठायीं कर्ता, कर्म आणि भाव यांच्या अनुरोधाने विकार होऊन जो वाक्यरचनेचा प्रकार होतो त्यास अथवा त्याप्रमाणे विकार पावलेलें क्रियापद त्यास प्रयोग अशी संज्ञा आहे.

(२) वाक्यांत उद्देश्य आणि विधेय म्हणजे क्रियापद असे दोन शब्द मुख्य असतात आणि उद्देश्य, कर्तृपद, कर्मपद किंवा धात्वर्थ असतो. म्हणून ज्या वाक्यांत कर्तृपद उद्देश्य असतें त्यांतील क्रियापद कर्तरि असतें; कर्मपद उद्देश्य असतें त्यांतील क्रियापद कर्मणि असतें; आणि धात्वर्थ म्हणजे भाव उद्देश्य असतो त्यांतील क्रियापद भावे असतें. वाक्यरचनेच्या या तीन प्रकारास कर्तरि प्रयोग, कर्मणि प्रयोग व भावे प्रयोग असें म्हणतात. (गोडबोले)

(३) वाक्यांतील क्रियापदाचा त्याच्या कर्त्याशीं किंवा कर्माशीं पुरुष, लिंग व वचन या बाबतींत जो अन्वय किंवा अनन्वय त्यास प्रयोग असें म्हणतात. (दामले)

(४) वाक्यांतील क्रियापदाचें त्याच्या कर्त्याशीं किंवा भावाशीं पुरुष, लिंग, वचन या बाबतींत जें साधर्म्य त्याला प्रयोग म्हणतात. (व्याकरणसमिति)

शास्त्रीय दृष्ट्या शेवटची व्याख्या सरस वाटते; परंतु तींत कर्ता शब्द ज्या अर्थानें योजलेला आहे त्याचा अर्थ विशद करणें जरुरीचें आहे. कर्ता ह्या शब्दाचा रूढ अर्थ ह्या व्याख्येंत स्वीकारलेला दिसत नाही. क्रियापदाच्या रूपावर ज्याचा अधिकार चालतो तो कर्ता असा अर्थ येथे दिसतो. कर्ता या शब्दाची ही व्याख्या प्रथम रा. जोशी यांनी केलेली आहे. परंतु ती रूढ अर्थास सोडून असल्यामुळे मान्य झालेली आहे कीं नाही ही शंकाच आहे. 'क्रियापदाचे रूपावर अधिकार चालविणारी' या अर्थाची 'धातुरूपेश' ही संज्ञा दामले यांनी सुचविली आहे ती रूढ झाली तर बरें. परंतु या व्याख्येकरिताच असल्या शब्दाची आवश्यकता दिसते एरवी तिची जरुरी नाही.

असो. दादोबांनी कर्तरि, कर्मणि, भावे आणि भावकर्तरि असे चार प्रकारचे प्रयोग मानिले आहेत. भावे व भावकर्तरि ह्यांचीं जीं लक्षणें त्यांनीं दिलीं आहेत तीं पाहिलीं म्हणजे भावे तोच भावकर्तरि वाटतो. भावकर्तरि हें नांवच योग्य नाही असें थोरल्या शास्त्रीबोवांनी व प्रो. दामले यांनीहि प्रतिपादिलें आहे. प्रो. दामल्यांनी भावकर्तरि प्रयोगास अकर्तृक भावी असें म्हटलें आहे. दादोबांनी 'कर्मकर्तरि' असाहि एक प्रकार मागून सांगितला आहे. शिपायाकडून चोर धरिला जातो हें त्याचें उदाहरण आहे. परंतु यांतील क्रियापद चोर या कर्मपदास अनुसरतें. म्हणून हा कर्मणिच आहे असे दादोबानंतरच्या सर्व वैयाकरणांचें मत आहे. अशा प्रयोगाला शास्त्रीय व्याकरणकारांनी गौण कर्तृक नवीन कर्मणि हें नांव दिलें आहे.

प्रो. दामले यांनी कर्मणीचे प्रधानकर्तृक कर्मणि व गौणकर्तृक कर्मणि असे दोन पोट-भेद मानून गौणकर्तृक कर्मणीचे पुन्हा चार भेद ठरविले आहेत. पुराणकर्मणि, नवीन कर्मणि, शक्य कर्मणि व समापन कर्मणि हे उपभेद गौणकर्तृक कर्मणीचे आहेत. यांतले मुख्य भेद हे वाक्यपृथक्करणाच्या दृष्टीने उपयोगाचे ठरतील. भावे प्रयोगाचेहि प्रधानकर्तृक भावे, गौणकर्तृक भावे व अकर्तृक भावे असे तीन प्रकार ह्यांनी केले आहेत.

संस्कृत प्रयोगांचीं नांवें मराठीने घेतलीं आहेत पण संस्कृत प्रयोगव्यवस्था ज्या तंत्राने जमलेली आहे तें तंत्र मराठींत संभवण्याचा प्रयत्न प्रथमपासून झाला नाही. मराठींत सर्व काळांच्या रूपावरून कर्मणि प्रयोग होत नाही. ज्ञानेश्वरीच्या मराठींत असे प्रयोग असत. प्रस्तुतच्या मराठींत भूतकाळाच्या व विध्यर्थाच्या प्रत्ययांवरून मात्र होतात. ह्या नियमाला कांही अपवाद आहेतच. संस्कृतांत भावे प्रयोग केवळ अकर्मक क्रियापदांवरून होतो. पण मराठींत सकर्मक भावे प्रयोगहि आहे.

(१) तूं पुस्तक वाचिलें	हे प्रयोग	(२) तूं पुस्तक वाचिलेंस
मीं आंघोळ केली		मी आंघोळ केली
रामाने फराळ केला		रामा फराळ केला

असेहि होतात. ह्यांपैकी पहिल्या प्रकारचे प्रयोग शुद्ध होत असें पूर्वव्याकरणकारांनी म्हटलें आहे. परंतु हे दुसरे प्रयोगहि शिष्ट लोकांच्या तोंडीं असल्यामुळे 'प्रयोगशरणाः वैयाकरणाः' ह्या न्यायाने त्यांची व्यवस्था व्याकरणकारांनी लाविली आहे. शिक्षणखात्याच्या कमिटीने यास 'अनियमित कर्तरि' म्हटलें आहे. तसेंच

(१) आईने मुलीस निजविलें	ह्याऐवजीं	(२) आईने मुलीस निजविली
धन्याने चाकराला पाठवावें	,,	धन्याने चाकर पाठवावा

असेहि दोन प्रकार प्रचारांत आहेत. ह्या दुसऱ्या प्रकारच्या प्रयोगास अनियमित कर्मणि प्रयोग असें नांव मिळालें आहे.

साहित्यपरिषदेच्या व्याकरणसमितीने 'वैद्याने रोग्यास बरा केला' हा प्रयोग कर्मणि असा निर्णय दिला आहे. त्याचें स्वरूप वरच्याप्रमाणेच आहे हें लक्षांत येईल.

येणेंप्रमाणे मराठींतील प्रयोगप्रकरण वैशिष्ट्यपूर्ण असलें तरी संस्कृताप्रमाणेच मराठींत कर्तरि, कर्मणि व भावे हे तीनच प्रयोगाचे प्रकार सर्वमान्य आहेत असें आता सिद्ध झाल्यासारखें आहे.

प्रयोगांसंबंधी आणखी कांही वाक्यें घेऊन निरनिराळ्या व्याकरणकारांनी पुष्कळच चर्चा केली आहे व पुष्कळ कीस काढिला आहे, परंतु त्याविषयी अधिक कांही न सांगतां मराठी व्याकरणाला ज्या एका नवीन विषयाची जोड मिळाली आहे त्या म्हणजे वाक्यमीमांसेसंबंधाने थोडी चर्चा करून मी आटोपतें घेणार आहें.

वाक्यपृथक्करण

ह्या विषयाचा विचार दादोबांनी पहिल्या किंवा दुसऱ्या आवृत्तीच्या वेळीं केला नाहीं ह्यांत कांही विशेष नाही, परंतु पूरणिकेंतहि तो त्यांनी केला नाही ही नवलाची गोष्ट आहे. गोडबोले यांनी ह्यासंबंधी थोडें विवेचन केलें आहे. परंतु तें अगदीच त्रोटक असल्याने त्या विषयाकडे कोणाचें लक्ष गेलें नाहीं. पण ही उणीव कै. आगरकर यांनी भरून काढिली. इंग्रजी शिकलेल्या विद्वान लोकांनीच मराठीची सेवा करण्यास सुरवात केल्याने इंग्रजी भाषासरणीचा मराठींतील त्यांच्या लिखाणप्रवर परिणाम व्हावा ही गोष्ट अपरिहार्यच होती. त्या

परिणामांपैकी मोठमोठीं वाक्यें येणें हा एक चटकन लक्षांत येणारा परिणाम आहे, व मोठमोठीं अर्थात् गुंतागुंतीचीं वाक्यें भाषेंत आल्यावर त्यांचा अर्थ स्पष्ट होण्यास वाक्यपृथक्करणाची आवश्यकता उत्पन्न झाली हें क्रमप्राप्तच होतें. आगरकरांच्या ग्रंथासंबंधाने शास्त्रीय व्याकरण-कारांनी म्हटलें आहे की, "त्या पुस्तकांत या विषयाचा शास्त्रीयरीत्या फारच उत्तम ऊहापोह केला आहे ह्यांत संशय नाही, तेव्हा हा विषय मराठी भाषेच्या परिचयाचा करून देण्याचें बहुतेक श्रेय त्यांसच दिलें पाहिजे हें उघड आहे."

मराठी भाषेची वाक्यरचना कांही विलक्षण असल्यामुळे हा अलंकार मराठी भाषेस चढवितांना विशेष कुशलतेची जरुरी होती आणि या कामीं आगरकरांनीं आपल्याकडून होईल तितकी दक्षता ठेवून आपलें काम बरेंच समाधानकारक रीतीने पार पाडलें आहे. तथापि वाक्यपृथक्करणाचा मराठी व्याकरणाशीं सांधा जुळवायाचा असल्यामुळे ज्याप्रमाणे वाक्यपृथक्करण या आंग्लविषयास मराठीच्या स्वभावास साजेसें रूप देणें अवश्य होतें त्याचप्रमाणे मराठीच्या व्याकरणासहि थोडें नवीन वळण लावणें जरूर होतें. ह्या दोन्ही मुद्यांकडे आगर-करांनी लक्ष पुरविलें. परंतु पहिल्या मुद्यावर त्यांचा भर अधिक होता व तें साहजिकहि होतें, कारण ते व्याकरणावर लिहीत नव्हते. त्यामुळे त्यांच्याकडून स्थूल दिग्दर्शन मात्र झालें. पुढे 'प्रौढबोध व्याकरणकारां'नी व्याकरणांत या विषयास स्थान दिलें, परंतु त्यांच्या हातून तें नीट-पणें पार पडलें नाही; उलट प्राथमिक शाळांतून या विषयाबद्दल तिटकारा उत्पन्न झालेला आमच्या ऐकण्यांत आहे.

वाक्यपृथकरणांत उद्देश्य व विधेय या संज्ञा अत्यंत महत्त्वाच्या आहेत. किंबहुना हेच वाक्याचे दोन मुख्य अवयव आहेत. ज्याविषयी वक्ता बोलतो त्यास उद्देश्य म्हणतात आणि उद्देश्याविषयी तो जें बोलतो त्यास विधेय म्हणतात. या व्याख्या मान्य होण्यासारख्या आहेत. पण पुढे उद्देश्य हें नेहमी प्रथमा विभक्तींत असतें असा नियम इंग्रजीप्रमाणे मराठीला रा. जोशी यांनी लाविला ही मोठीच चूक झाली व या बाबतींत आगरकरांनी उत्तम ऊहापोह केला अस-तांहि ती चूक झाली हें आश्चर्यकारकच होय! पुढेहि 'विविधज्ञानविस्तारां'त याबद्दल लेख आले होते परंतु या चुकीच्या गोष्टी शिकविणें शिक्षकांना न पटल्यामुळे वाक्यपृथक्करणाचा प्रसार मुळीच झाला नाही असें म्हणणें भाग आहे.

रा. जोशी यांनी उद्देश्य हें प्रथमा विभक्तींतच असावें असें ठरविल्यामुळे कर्तरी प्रयोग असतांना कर्ता उद्देश्य, कर्मणि प्रयोग असतांना कर्म उद्देश्य व भावे प्रयोगांत मुळीं उद्देश्यच नाही असें होत आहे! 'पोपट पेरू खातो' येथे पोपट हें उद्देश्य व 'पोपटाने पेरू खाल्ला' येथे कर्मणि प्रयोग झाल्याबरोबर पेरू हें उद्देश्य हें कोणाला पटेल! ह्या बाबतींत वाक्यमीमांसा-कारांनी पुष्कळ उदाहरणें देऊन उद्देश्य हें प्रथमा विभक्तींतच असलें पाहिजे हा नियम मरा-ठीला लागू होणार नाही हें दाखविलें आहे.

उद्देश्याच्या विभक्ति कोणकोणत्या असाव्या ह्या विषयाचा समारोप करतांना ते लिहितात: वाक्याचा अर्थ करून त्यांत अमूक एका शब्दाविषयी विधान केलें आहे असें ठरविल्यावर तो कोण-त्याहि विभक्तीचा असला तरी त्याला उद्देश्यस्थानीं ठेवण्यास वाक्यमीमांसकास मोकळीक असली पाहिजे हें जरी खरें आहे तरी ही मोकळीक त्याने कोठपर्यंत भोगावी यालाहि कांही सीमा घातली पाहिजे. ही सीमा हीच की, त्याने वाक्याच्या अर्थावर नजर देऊन उद्देश्याच्या जितक्या थोड्या विभक्ति होतील तितक्या करण्याचा प्रयत्न करावा. मराठी भाषेतील लिंगांच्या व दुसऱ्या अड-चणींमुळे उद्देश्यपदें नेहमी प्रथमा विभक्तींत असलीं पाहिजेत असा नियम जरी घालतां येत नाही

तरी ज्या अर्थी प्रथमेशिवाय इतर विभक्तींस वाक्यांत दुसरीं कामेंहि करावयाचीं असतात त्या अर्थी त्यांच्यावर प्रथमेचें काम जितकें कमी पडेल तितकें बरें. वाक्यपृथक्करणहि ज्या अर्थी वाक्यार्थावरच अवलंबून आहे त्या अर्थी त्यांत विशेषसा गोंधळ होत नसल्यास व्याकरणकारांनी घातलेल्या सीमेचें उल्लंघन कां करावें ? ज्या ठिकाणीं तसें केल्याशिवाय इलाज नसेल त्या ठिकाणीं व्याकरणाचा मर्यादितपणा एकीकडे सारण्यास हरकत नाही. वाक्यपृथक्करण रूढ व्याकरणास धरून चाललें पाहिजे व चालेल तितकें बरें. ज्या ठिकाणीं उभयतांत अपरिहार्य तेढ पडेल त्या ठिकाणीं दोघांनी दोन वाटा धरल्या तरी हरकत नाही; पण जर तशी स्थिति नसेल तर एकमेकांनी एकमेकांच्या सलोख्याने असावें हेंच योग्य आहे. अशाने व्याकरणापासून वाक्यमीमांसेला व वाक्यमीमांसे- पासून व्याकरणाला मदत मिळण्याचा व बळकटी येण्याचा संभव आहे. या दृष्टीने विचार करतां प्रथमा, तृतीया व चतुर्थी या विभक्तींशिवाय इतर विभक्ति उद्देश्यस्थानीं फार वेळ येऊं द्याव्या लागतील असें वाटत नाही.

हे विचार श्री. जोशी यांस पटलेले नाहीत. परंतु प्रो. दामले यांना पटले आहेत. त्यांनी ह्यां विषयाचा चांगला विचार केला आहे. मराठींतील निरनिराळ्या प्रयोगांच्या वाक्यांचें पृथक्करण कसें करावें हेंहि स्पष्ट केलें आहे. वाक्यपृथक्करणाच्या बाबतींत कै. आगरकर व प्रो. दामले यांच्याकडून झालेली कामगिरी स्मरणीय राहील अशीच आहे.

सरकारी शिक्षणकमिटीने मराठी प्राथमिक शाळांतून पृथक्करणाचा जो भाग ठेविला आहे तो प्रो. दामले यांच्या विचारसरणीला धरूनच आहे.

साहित्यपरिषदेच्या व्याकरणसमितीने हा विषय मराठी व्याकरणांत असावा असा मोघम निर्णय दिला आहे तो अधिक स्पष्ट करावयास पाहिजे.

पदपरिस्फोट किंवा व्याकरण चालविणें

वाक्याचा अर्थ पूर्णपणें ध्यानांत येण्यासाठी व्याकरणशास्त्राचें साहाय्य घ्यावयाचें असतें. वाक्यांतील पदांचें स्वरूप व त्यांचा इतर पदांशीं संबंध स्पष्ट करणें यास पूर्वीच्या व्याकरणकारांनी 'ग्रंथावरून व्याकरण करणें' किंवा 'व्याकरण चालवणें' असें म्हटलें आहे. शास्त्रीय व्याकरणकारांनी यालाच पदपरिस्फोट अशी नवी संज्ञा दिली आहे. या बाबतींत निरनिराळ्या व्याकरणकारांमध्ये फारसा मतभेद नाही. कांही कांही बाबतींत पुढे सुधारणा सुचविण्यांत आल्या आहेत. व्याकरण चालवतांना नामाला अंत्य सांगण्याची पूर्वी चाल होती. क्रियापद चालवितांना रूप, भेद हे सांगण्यांत येत, परंतु नामाचा अंत्य सांगण्याची आवश्यकता नाही; तसेंच क्रियापदाचें रूप व भेद सांगण्यांतहि वैशिष्ट्य नाही. तेव्हा या गोष्टी अलीकडे गाळण्यांत आल्या आहेत हें ठीकच आहे.

आतापर्यंत सांगितलेल्या महत्त्वाच्या बाबींखेरीज दुसऱ्या कित्येक किरकोळ गोष्टींतहि पुष्कळ चर्चा होत आली असून तिचा लाभ व्याकरणास झालेला आहे. पूर्वीच्या व्याख्या दुर्बोध तर कित्येक ठिकाणीं अतिव्याप्ति किंवा अव्याप्ति इ. इ. दोषांनी युक्त होत्या. त्यांची सुधारणा पुढे पुढे होत आली आहे हेंहि सांगणें जरूर आहे. तसेंच या मोठमोठ्या ग्रंथकारां- खेरीज शालोपयोगी लहान लहान पुस्तकें लिहिण्याऱ्या लोकांचीहि मदत व्याकरणाचें शिक्षण शाळांतून पद्धतशीर देण्याच्या कामीं झालेली आहे हेंहि आपण लक्षांत ठेवणें अगत्याचें आहे.

असो. अशा रीतीने व्याकरणविषयाच्या महत्त्वाच्या बाबतींत गेल्या शतकांत झालेल्या प्रमुख ग्रंथकारांनी केलेल्या प्रगतीचा व चर्चेचा आढावा आपल्यापुढे विहंगम दृष्टीने सांगण्याचा प्रयत्न केला आहे. ह्या परिषदेपुढे यांतलेच कित्येक विषय चर्चेला घ्यावयाचे आहेतच; तेव्हा

यांतील कित्येक बाबींवर विस्तृत ऊहापोह आपणांपुढे होईल अशी उमेद आहे. दादोबांनी रचलेली व्याकरणरूपी इमारत ओबडधोबड असली तरी ती भरभक्कम पायावर उभारलेली असून स्वतः त्यांनीहि पुढे तिला नीटनेटकें व सोयिस्कर असें स्वरूप देण्यांत आळस केलेला नाही. पुढील व्याकरणकारांनीहि अधिकाधिक प्रमाणबद्धता व उपयुक्तता आणण्याचे प्रयत्न केले आहेत हेंहि आपण पाहिलें आहे. परंतु झालेल्या कार्याने आपलें समाधान होत नाही म्हणून तें कार्य पुढे चालविणें आवश्यक आहे. दादोबा, गोडबोले यांच्या वेळीं मराठी भाषा नुकतीच वाढीस लागत होती; तिच्यावर इंग्रजी वाङ्मयाचे परिणाम व्हावयाचे होते. तिचा सौंदर्यपूर्ण विकास करण्याच्या कामीं झटणारे विष्णुशास्त्र्यांसारखे भाषाभक्त पुढे येऊं लागले तसतसें तिचें स्वरूप पालटत चाललें. पितापुत्र शास्त्रीद्वय, आगरकर, गोळे, आपटे, टिळक ह्यांनी त्या काळीं जें डौलदार, प्रौढ व बाळबोध वळण लाविलें तें फारच उपयुक्त होतें. आपलें लिहिणें न शिकलेल्यालाहि कळावें इतकें सुबोध व प्रसादयुक्त असावें असें प्रथमच्या शास्त्रीलेखकांना वाटत असे, पण पुढे पुढे हें वळण सुटत जाऊन मराठी भाषा संस्कृतप्रचुर होऊं लागली. मराठेशाहीच्या अगोदरचें स्वरूप व पेशवाईच्या वेळचें भाषेचें स्वरूप ह्यांत जो भेद होता तोच भेद एकोणीसाव्या शतकांतील लेखक व विसाव्या शतकाच्या प्रथम पदांतील लेखक ह्यांमध्ये आहे. असें जरी आहे तरी व्याकरणदृष्ट्या जे काय परिणाम व्हावयाचे ते आता बहुतेक होऊन गेले आहेत. इंग्रजी वाङ्मयाची व संस्कृत भाषेची जी जोड किंवा छाप मराठीवर पडावयाची ती पडली आहे. थोडक्यांत सांगावयाचें तर आता भाषेला स्थिरता आली आहे असें म्हणण्यास हरकत नाही. अशा वेळीं तिने कोणतीं बंधनें पाळलीं आहेत हें पाहून त्यांचें संकलन करणें व्यर्थ जावयाचें नाही.

भाषेचीं बंधनें म्हणजेच व्याकरणाचे नियम किंवा शास्त्र. मराठीच्या व्याकरणाला स्थिर असें स्वरूप देण्याला ज्या ज्या गोष्टींचें साहाय्य पाहिजे तें तें आता तयार आहे. ऐतिहासिक दृष्टीची जाणीव थोरल्या शास्त्रीबोवांनी करून दिली; राजवाडे यांनी तिला निश्चित स्वरूप आणून दिलें; कृष्णशास्त्री गोडबोले यांनी संस्कृत, प्राकृत व इतर फार्सी, हिंदी वगैरे भाषा यांचे व मराठीचे संबंध स्पष्ट केले; कै. आगरकरांनी वाक्यमीमांसेची नवीन जोड तिला करून दिली; नंतर प्रो. दामले यांनी पुन्हा सर्वांगांची कसून परीक्षा करून नीटनेटकेपणा आणण्याचा दीर्घोद्योग केला. अशा रीतीने दादोबांनी सुरू केलेलें कार्य या अर्वाचीन ग्रंथकारांनी आपापल्या परीने केलें आहे. आता व्यक्तीचें माहात्म्य कमी कमी होऊन संघ, समाज किंवा जनता हिचें माहात्म्य अस्तित्वांत येण्याचे हे दिवस आहेत. अशा वेळीं आपण परिषद् भरवीत आहोंत ही समाधानाची गोष्ट आहे.

उपसंहार

असो. ह्यापुढे आपला वेळ मी अधिक घेऊं इच्छित नाहीं. गेल्या शतकांत मराठीच्या व्याकरणावर कोणीं कोणीं परिश्रम केले व त्यांचें स्वरूप कसें होतें हें थोडक्यांत आपल्यापुढे निवेदन करण्याचा हेतु आपल्या ध्यानांत आलाच असेल. हा विषय सागरासारखा विशाल व खोल आहे व याचें मंथन होऊन ह्यांतून मूल्यवान् रत्नें पैदा करून तीं भाषासुंदरीच्या अंगावर अलंकारस्वरूपांत घालण्याचें काम किती कष्टसाध्य व कुशलतेचें आहे हें आपल्याला पटलें असेल. राजभाषा भिन्न असल्यामुळे सध्याची परिस्थिति मराठी व्याकरणशास्त्राच्या उत्कर्षाला फारशी अनुकूल नसणार, तेव्हा जें रावाकडून होत नाही तें गांवाकडून झालें पाहिजे ह्या भावनेने ही परिषद् भरविण्यांत येत आहे हें उघड आहे. राजसत्तेचा पाठिंबा असल्यावर जीं कामें

चुटकीसारखीं होतात तींच जनतेने करावयाचीं म्हटल्यास वरीच आटापीट वर्षे माग पडतें. परंतु सत्कर्माकरिता केलेले परिश्रम फळास आल्यांवाचून रहात नाहींत हेंहि अनुभवाचें आहे. शुद्धलेखनसुधारणेच्या बाततींतला अनुभव ताजा आहे व तो उत्साहवर्धक व आशाजनकहि आहे. एकट्या दुकट्या साहित्याचार्याने केलेली सुधारणा लोकांना फारशी पटत नाहीं व तिचा प्रसारहि होत नाहीं पण उलटपक्षीं तीच सुधारणा एखाद्या संस्थेने किंवा मंडळाने पुरस्कार केलेली असेल तर तिचा प्रसार होणें शक्य होतें. तेव्हा या विषयासंबंधानेहि अशीच व्यवस्था करण्याची वेळ आता आली आहे असें आम्हांस वाटतें. म्हणून आता आपणांपुढे जे जे विषय येतील त्यांचा शांतपणें व सावधानतेने विचार करावा; तथापि माझ्या समजुतीप्रमाणे वर्ण, शब्द आणि वाक्य या तिहींचा विचार व्याकरणांत झाला पाहिजे. वर्ण आणि शब्द हे कसे बनले याची माहिती जशी व्याकरणशास्त्राने दिली पाहिजे तसेंच त्या अनेक शब्दांचें मिळून वाक्य बनतें, त्या शब्दांचा परस्परांशीं कोणता संबंध आहे हें समजून देण्याचें कार्यहि व्याकरणशास्त्राने करावयास हरकत नसावी. असो. अखेरीस विद्वन्मान्य व निर्दोष अशी चर्चा करून ही परिषद् यशस्वी करावी अशी विनंती आहे. आजकाल आपल्या देशांत व आपल्या शेजारीं मोठ्या जिव्हाळ्याच्या प्रश्नांवर विचार चालू असतां आपण ह्या रूक्ष विषयाचा, किंबहुना कांहींच्या मतें निरुपयोगी विषयाचा, विचार करण्यास जमलां आहां ह्याबद्दल आपलें अभिनंदन व स्वागत पुन्हा एकवार करून मी आपलें भाषण संपवितों.

नयनबाण

या कादंबरीचे कर्ते रा. ना. वि. कुलकर्णी यांची वाचकांना चांगली ओळख आहे. 'माईसाहेब', 'संत कान्होपात्रा' यांसारख्या प्रसिद्ध नाटकांचे ते कर्ते असून त्यांची 'महाराष्ट्र-कुटुंबमाला' वाचकांना परिचित आहे. तेव्हा अशा प्रथितयश लेखकाची कादंबरी त्याच्या इतर लिखाणाच्या तोडीची असणारच हें विनवाद आहे. तरी नुसता 'दर्जा' (level) कायम राखल्याने चोखंदळ वाचकांचे कोड पुरवले जातीलच असें नाहीं हें पूर्णपणें जाणून प्रत्येक पुस्तकाची सजावट, विषय वगैरे बाबतींत बदल करून नाविन्यपूर्ण आधुनिक पिढीला तिला पचेल असें पौष्टिक अन्न ते आजवर पुरवीत आले आहेत.

प्रस्तुत कादंबरीचा विषय अगदी नवीन आहे असेंहि म्हणतां येत नाहीं. परंतु यांतच त्याचें स्वारस्य आहे. कल्पनेच्या भरारींत भविष्यकाळाचीं स्वप्नें खरीं वाटत असलीं तरी तीं फक्त कवींनाच. आणि म्हणूनच विषय आकलन करण्याजोगा असला तरच वाचकांची आवड त्यांत रंगणें शक्य असतें. सुरळित चालेल्या संसारांतून कादंबरीचा नायक 'अच्युत' आपल्या अंगांतल्या कांहीं गुणांमुळेच वाट चुकतो न 'चित्रे'सारख्या रसिक व गुणज्ञ अशा सिनेमासृष्टींत क्वचित् सांपडणाऱ्या एका नटीच्या 'नयनबाणा'ने विद्ध होतो, तिच्यासाठी विपरीत परिस्थितींत स्वतःला गोवून घेऊन चोरीसारखा गुन्हा करण्यास प्रवृत्त होतो व त्याच्या आयुष्याची कादंबरी दुःखांतच आपला शेवट पाहते. माणूस स्वतःच्या कुकर्माने अधोगतीला जावा यांत कींव करायलाहि वाव सांपडत नाही, परंतु माणूस गुणाधिक्यानेहि त्याच खांचेकडे जावा हें पाहिलें म्हणजे निराशेखेरीज जगांत कांहीच दिसत नाही.

परंतु वाचकांच्या मनावर कोणता रंग कायम ठेवायचा याचीं सूत्रें लेखकाच्या हातीं

असतात. आणि योग्य तो परिणाम घडवून आणण्यांत रा. कुलकर्णी यांचा हातखंडा आहे. घोड्याला मारलेला चाबूक त्याला न उधळवतां त्याची गति द्रुततर करण्यापुरताच उपयोगी कसा पडेल हें त्यांना ठाऊक आहे. त्यांच्या कादंबरीचा शेवट दुःखांतच आहे. परंतु कादंबरी वाचून मन उद्विग्न न होतां व्यवहाराचें ज्ञान मिळाल्यामुळे किंचित् प्रफुल्लित होतें.

कादंबरीच्या नांवावरून मात्र जुन्या, त्याप्रमाणेच नव्या, लोकांचीहि दिशाभूल होईल. सार्‍या आधुनिक जगाची रचनाच विलक्षण झाली आहे. अंतरंग व बहिरंग यांच्यांत विसंगति असणें हा जणू कायम नियमच होऊन बसला आहे. जुन्या लोकांना वरचें "नयन-बाण" नांव पाहूनच भीति वाटेल व नवीन लोकांना हुरळल्यासारखें होईल. परंतु बहिरंगाचें निरीक्षण सोडून अंतरंगाचा ठाव घेण्यास एकदा सुरवात केल्यावर बहिरंगाशीं विसंगत असणारें पण त्यांच्या त्यांच्या अभिरुचीला पटेल असें खाद्य त्यांना त्यांत सांपडेल. जुन्या लोकांच्या पेढीवर अवश्य लागणारे अभिजात गुण व नव्या लोकांना लागणारें मनोमय काव्य त्यांत आहे. आणि म्हणूनच विसंगतीसारख्या अवगुणाचाहि रा. कुलकर्णी यांना आधुनिक जगाचें प्रतीक म्हणून उपयोग करून घेतां आला आहे.

कादंबरीची रचना अभिनव नाही पण कौशल्यपूर्ण आहे. कादंबरीचें शास्त्र एकदा अवगत असल्यावर कथानकाचे धागे उलटे सुलटे कसेहि गुंतवून कसे सहज सोडवतां येतात हें होतकरू लेखकांना या कादंबरीवरून शिकण्यासारखें आहे. "काळीज कापणारें पत्र" 'स्वतःचें श्राद्ध' पाहण्याचा प्रसंग आणील अशी कल्पना सुद्धा मनांत येत नाही. ओघाबरोबर वाहत जाऊनहि कथानक आटोक्यांत राहिलें आहे. चित्रा व 'तिची करुण कहाणी' ऐकत असतांना भावनांना अगर बुद्धीला हेलकावे न बसतां माणूस उत्सुक राहूं शकतो. 'अच्युत'सारखा माणूस गुणाने साधा नाही व कृतीने असामान्य नाही, आयुष्याची थोडक्याने माती कशी करून घेतो याचें हृद्य वर्णन खरोखरीच अत्यंत बोधप्रद आहे. 'सुधाकरा'सारखीं भडक चित्रें समाजाला वळण लावण्यास नेहमीच असमर्थ असतात. पण 'अच्युत'सारखा नायक केवळ आपल्यांतलाच वाटल्यामुळे समाज त्यापासून शहाणपण शिकूं शकेल.

रा. कुलकर्णी यांना स्त्रियांच्या मनोरचनेचें ज्ञान असून त्यांना त्यांचा खरोखरीच जिव्हाळा वाटतो. स्त्री आधुनिक असो कीं पूर्वीची असो तिची चांगली बाजूच त्यांना दिसते. त्यांची 'मंगला' खरोखरच 'गुणांची गौर' आहे. फार काय पण सिनेमा नटीचें म्हणून काढलेलें चित्र 'चित्रा' ही देखील भांगेंतील तुळस आहे. दोषांचें दिग्दर्शन करून सुधारणा घडवून आणण्यापेक्षा गुणांची पूजा बांधूनच समाजाचें ध्येय त्याच्या अंतःचक्षूपुढे अढळ ठेवण्याचा उपायच त्यांना सध्याच्या आपल्या प्रकृतीस मानवेल असें स्पष्ट दिसत आहे.

साधी, गोड, रसाळ, प्रेमळ व सात्त्विक भाषा हेंच ज्यांचें लेणें आहे त्यांचाच हा काळ आहे. परंतु दुर्दैवाने असे लेखक मराठी भाषेंत फार विरळा आहेत. रा. कुलकर्णी यांना या क्वचित् आढळणार्‍या गुणाची मुबलक देणगी आहे व त्या देणगीचा उपयोग समाजाच्या मनोरंजनाच्या व सुधारणेच्या कार्यासाठी ते करीत आहेत व पुढेहि असेच करीत राहावेत याहून अन्य अपेक्षा नाही.

श्री. के. क्षीरसागर

मराठी भाषेला 'पाली'-चा आधार

पुणें येथील न्यू इंग्लिश स्कूलमधील पालीभाषाशिक्षक ना. वा. तुंगार, काव्यतीर्थ, हे व्याकरणपरिषदेपुढील आपल्या व्याख्यानांत म्हणाले, "अध्यक्षांनी आपल्या भाषणांत त्या वाटेने काटे फार आहेत, हातास फोड झाला आहे, डोक्याला जखम झाली, इत्यादि उदाहरणांत वाटेने, हातास, डोक्याला हीं सर्व अधिकरणें आहेत, तेव्हा अधिकरणार्थी सप्तमी मानली तर या सर्व रूपांचा उलगडा कसा होणार असें सांगितलें. 'त्या वाटेने काटे फार आहेत.' या उदाहरणांत 'वाटेने' या तृतीयेचा अर्थ 'वाटेंत' असा अधिकरणार्थी केल्याशिवाय वाक्याचा बोध होत नाही. मराठी भाषेंत सप्तमीच्या अर्थी तृतीया जी वापरतात त्याला पाली भाषेच्या व्याकरणाचा पुढीलप्रमाणे आधार सांपडतो—कच्चायन व्याकरणांतील 'विभत्त्यत्था' (विभक्त्यर्थाः) या प्रकरणांत 'सत्तम्यत्थे च' असें सूत्र आहे. त्याचा अर्थ 'सत्तम्यत्थे ततिया विभत्ति होति' (सप्तमीच्या अर्थी तृतीया होते); उदाहरणार्थ तेन कालेन, तेन समयेन, तेन मग्गेन सप्पा होन्ति [तस्मिन् मार्गे सर्पाः सन्ति] असें आहे. यावरून पाली, अर्धमागधी वगैरे प्राकृत भाषांच्या व्याकरणांतील 'वाक्यविचार' प्रकरण मराठीच्या वाक्यविचाराला पुष्कळ पोषक होईल असें माझें मत आहे."

मराठी व्याकरणाच्या मांडणीचें वळण*

हें वळण कोणतें असावें ? —इंग्रजी, संस्कृत, कीं स्वतंत्र ?

१. प्रास्ताविक— संस्कृत व्याकरणांत, निदान शाळेंत शिकविलें जातें त्यांत, वाक्यांतील पदांचा विचार व्यक्तिशः केला जातो; त्यांचा विचार साकल्यानें वाक्य म्हणून बहुधा केला जात नाही. कारण संस्कृतांत व्याकरण म्हणजे शब्दशास्त्र, व्यक्तिशः शब्दांचा विचार करणारें शास्त्र, असा अर्थ आहे. संस्कृत पद्धतीहून इंग्रजी पद्धति निराळी आहे. इंग्रजींत (Parsing म्हणजे) शब्दसंमर्शांत शब्दांचा विचार व्यक्तिशः केला जातो व शब्दपुंजांचा विचार (Analysis म्हणजे) वाक्यविमर्शामध्ये केला जातो. शब्दसंमर्शाने वाक्याविषयीची माहिती स्पष्ट होते, तर वाक्यविमर्शाने तीच माहिती स्पष्टतर होते. आपल्या प्रमाणभूत आधुनिक कल्पनेप्रमाणे व्याकरण म्हणजे 'शब्दद्वारा विचार मांडण्याचें शास्त्र.' व्याकरण शिकण्याचा हेतु वाक्याचा बोध विशद व्हावा, हाच मुख्यतः आहे. अर्थात् या बोधास जें जास्त उपकारक तेंच जास्त ग्राह्य ठरणार. म्हणून व्याकरणाच्या मांडणीचा आदर्श सामान्यतः संस्कृतापेक्षा इंग्रजीच पसंत दिसतो. याच गोष्टीचा विचार खाली थोड्या तपशिलाच्या मदतीने करीत आहें.

२. संस्कृत व इंग्रजी पद्धति—(क) हुत्वा दत्त्वा च धारयेत्–'यज्ञोपवीत अग्नीस व ब्राम्हणास देऊन (स्वतः) घालावें.' येथील हुत्वा शब्दाचा विचार संस्कृताभ्यासी एवढाच करतो कीं, हुत्वा हें धातूचें पूर्वकालवाचक अव्यय आहे. वाक्याच्या घटनेंत याचें स्थान कोणतें याचा विचार संस्कृतांत करण्यांत येत नाही. इंग्रजीच्या वळणावर मराठींत 'देऊन' याचा शब्दसंमर्श

---

* श्री. गो. कृ. मोडक यांनी व्याकरण-परिषदेंत वाचलेला निबंध.

(Parsing) पुढीलप्रमाणे होतो-'देऊन'-'धातु दा-पासून पूर्वकालवाचक अव्यय, क्रिया-विशेषण, घालावें या समानकर्तृक क्रियापदाचें.' ही आंग्लानुकारी पद्धति वाक्यबोधास निःसंशय जास्त उपकारक आहे, हें उघड दिसतें.

(ख) **वाक्याचें स्वरूप** इंग्रजीच्या व्याकरणाच्या धोरणानुसार पुढीलप्रमाणे मराठींत सांगतां येईल,—**वाक्य** म्हणजे 'क्रियापद व त्याचें कुटुंब'. कुटुंबांतील मनुष्यांचा परस्परांशीं संबंध असतो, कांहींशीं साक्षात् तर कांहींशीं परंपरेने; व या सर्वांचा संबंध कर्त्या पुरुषाशीं असतो. वाक्यामध्येहि असाच प्रकार आढळतो. सर्व शब्दांचा परस्परांशीं प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष संबंध असतो व या सर्व संबंधांचें पर्यवसान क्रियापदामध्ये होतें. ही वस्तुस्थिति इंग्रजी व्याख्येंत दर्शविलेली असते; परंतु संस्कृत व्याकरण या बाबतींत सूक्ष्म विचार करीत नाही. त्यांतील व्याख्या 'सुतिङन्तचयः वाक्यम्' एवढीच केलेली आढळते. या व्याख्येंत वाक्यांतील पदांच्या परस्परसंबंधाचा विचार मुळीच दिसत नाही. दुसरी व्याख्या 'क्रिया वा कारकान्विता' ही घेतली तरीहि हिच्यांत धा. सा. व इतर अव्ययांचा आणि षष्ठीचा विचार येत नाही. अर्थात् संस्कृत व्याकरण व्यक्तिशः शब्दाविषयी जितका सूक्ष्म विचार करितें तितकाच केवळ ढोबळ विचार वाक्याच्या संबंधांत करितें. अर्थात् वाक्याचा सूक्ष्म बोध व्हावा एतदर्थ इंग्रजी पद्धति उचलणें श्रेयस्कर ठरतें.

येथे एक नम्र सूचना करणें जरूर आहे. तर्कशास्त्र, अलंकारशास्त्र, पूर्वमीमांसा इत्यादि शास्त्रांमध्ये वाक्यपदांच्या परस्परसंबंधाची छाननी जरी सूक्ष्मतम रीतीने केलेली असली, तरी तिच्याशीं सामान्य विद्यार्थ्यांचा संबंध येत नाही. उच्च शाळांतून जें संस्कृताचें शिक्षण दिलें जातें व त्यामुळे ज्याशीं सामान्य विद्यार्थ्यांचा परिचय गृहीत धरितां येईल त्याच संस्कृत शिक्षणाविषयी वरचीं विधानें समजावीं. अर्थात् संस्कृतांत वरच्या ग्रंथांत व्याकरणाचा विचार सूक्ष्मतेने केलेला असला तरी, विद्यार्थ्यांच्या आटोक्यांत येणाऱ्या संस्कृताध्ययनापेक्षा इंग्रजीच्या व्याकरणाचें अध्ययनच त्यास वाक्यांतील शब्दसंबंध विशद करून सांगण्यास अधिक उपयुक्त आहे, या माझ्या विधानास कोणीहि संस्कृताभिमानी हरकत घेईल असें वाटत नाही.

(ग) **एक उदाहरण**—'यदि लक्ष्मणः मामनुगमिष्यति, ततः वने विरहदुःखं नानुभविष्यामि'—'जर लक्ष्मण मजबरोबर येईल तर मला वनांत (स्वजन-)वियोगाचें दुःख होणार नाही'. येथे संस्कृत व्याकरणांत यदि अव्यय आहे, ततः अव्यय आहे, —इतकेंच प्रायः सांगण्यांत येतें. कदाचित् यदि 'अनुगमिष्यति'-चें क्रियाविशेषण व ततः 'अनुभविष्यति'-चें,—इतकेंच फार तर सांगण्यांत येत असेल. आंग्लानुसारी मराठी **शब्दसंमर्श** पुढीलप्रमाणे होतो, जर-तर जोडउभयान्वयी अव्ययें, 'लक्ष्मण, इत्यादि' हें गौण वाक्य आणि 'मला वनांत इत्यादि' प्रधान वाक्य यांना जोडणारीं. या उत्तरोक्त पद्धतीवरून वाक्यबोध चांगलाच स्पष्ट होतो.

३. **इंग्रजी पद्धति**—या पद्धतीमध्ये **शब्दसंमर्श** व **वाक्यविमर्श** या दोन पद्धति आढळतात. पैकीं शब्दसंमर्श संस्कृतांतील शब्दसंमर्शाहून वाक्यबोधाच्या दृष्टीने जास्त उपयुक्त आहे हें आपण पाहिलेंच. शब्दसंमर्शांत एकेक शब्द घेऊन, त्यांची जाति व परस्परसंबंध सांगून, वाक्याची जुळणी स्पष्ट केली जाते; तर वाक्यविमर्शांत तेंच कार्य वाक्य मोडून त्याच्या शब्द-पुंजांचे परस्परसंबंध दाखवून तद्द्वारां केलें जातें. यानेहि वाक्यबोधास चांगलीच मदत होते. येथे एक कल्पना करूं. वाक्य हें एक घड्याळ आहे. त्याची घडण आपणांस समजून घ्यावयाची आहे. एतदर्थ घड्याळाचे भाग घेऊन ते एकत्र जोडून त्यांचें घड्याळ बनविणें हें जसें उपयुक्त आहे, तसेंच बनलेलें घड्याळ घेऊन त्याचे भाग व विभाग मोकळे करणें हेंहि उपयुक्त आहे.

पहिल्या पद्धतीस आपण संयोजन म्हणूं, तर दुसरीस विश्लेषण म्हणूं. घड्याळाच्या संबंधांत या दोन्ही पद्धति जशा उपयुक्त, तशाच संमर्श व विमर्श या दोन्ही पद्धति वाक्यबोधास उपयुक्त आहेत. वाक्यांतील शब्दांचे परस्परसंबंध कळणें जसें इष्ट, तसेंच शब्दपुंजांचे व परस्परांशीं संसृष्ट असलेल्या वाक्यांचेहि संबंध जाणणें इष्ट आहे. या वाक्यांच्या परस्परसंबंधांचाहि विचार वाक्यविश्लेषणांत केला जातो. हा विचारहि अर्थबोधास उपकारकच आहे. करितां पदसंमर्श व वाक्यविमर्श हीं दोन्ही मराठीने स्वीकारावीं. तीं संस्कृतांत नाहीत, इंग्रजींतून आलीं आहेत, इत्यादि विरोधक शंका घेण्याचें कारण दिसत नाही.

४. तपशिलाचा विचार—मराठी व्याकरणाला इंग्रजीचा आराखडा घ्यावा, असें वर सुचविलें आहे. या आराखड्यांत प्रकरणांचा तपशील कसा भरणें ही गोष्ट सोय व तर्कशास्त्र यांच्याच मदतीने ठरविली पाहिजे. उदाहरणार्थ—समास संस्कृतांत आहेत, इंग्रजींतहि आहेत. संस्कृतांतील समासांची मांडणी घटकांच्या परस्परसंबंधावर अधिष्ठित व तर्काश्रित आहे; तर इंग्रजींतील मांडणी केवळ उत्तान, रूपाश्रित आहे. संस्कृत समासांत शब्दांच्या परस्परसंबंधांची सूक्ष्म छाननी करण्यांत येते, तर इंग्रजींत केवळ त्या शब्दांची जाति पाहिली जाते. अर्थात् इंग्रजी समासांत तर्कबुद्धीला वाव मुळींच मिळत नाही. तींतील समासांचें वर्गीकरण नाम आणि विशेषण, विशेषण आणि नाम, नाम आणि धातु, धातु आणि नाम, अव्यय आणि नाम, इत्यादि प्रकारचें असतें; व याच धोरणाने पुढीलप्रमाणे उदाहरणें दिलेलीं सांपडतात. Milk-white, *Blue-bell*, *Blue-jacket*, tooth-pick, pick-pocket, in-door, यांतील इंग्रजीप्रमाणे एकाच वर्गांत पडणारीं उदाहरणें २ व ३, घटकांच्या संबंधानुसार संस्कृतांत भिन्नभिन्न सदरांत घातलीं जातील. अर्थात् अवयवांच्या संबंधाकडे डोळेझाक करणारी इंग्रजी पद्धति सोडून या संबंधाकडे जागरूकतेने पाहणारी संस्कृत पद्धतीच आपण येथे आदरिली पाहिजे.

५. स्वतंत्र वळण — तपशिलाच्या बाबतींत विचार करतां समासाचा आदर्श संस्कृत हा ठरला; तरी पण कांही-कांही समासभेदांत मराठीस संस्कृतादर्शहि स्वीकार्य नाही. संस्कृत व्याकरणाचें ध्येय वेदार्थबोध हेंच मुख्यतः आहे. 'रक्षार्थं वेदनामध्येयं व्याकरणम्' हें वाक्य प्रसिद्धच आहे. वेदामध्ये शब्द सस्वर उच्चारिले जातात. यांतील स्वर म्हणजे उदात्त, अनुदात्त, स्वरित हे होत; वर्णमालेंतील स्वरें नव्हत. वेदाचें अंग म्हणून या स्वरांना महत्त्व येत असल्यामुळे, संस्कृत व्याकरणांत या स्वरांसाठी तर्कशास्त्रास कोठेकोठे गुंडाळून ठेवण्यांत येतें. अधनः याचा जो अर्थ तोच अ-किंचनः याचा आहे. दोघांची घटनाहि सारखीच आहे. समासाच्या सामान्य व्याख्या पाहतां, दोन्ही समास नञ्-बहुव्रीहि ठरतात; तरीपण स्वरभेदामुळे अ-किंचनः हा समास व्याकरणांत तत्पुरुष म्हणून देण्यांत येतो. यामध्ये सोय आहे ती केवळ वेदार्थ करूं पाहणाराचीच; पण असे विद्यार्थी थोडे, फार तर शेंकडा पांच. यांच्या थोड्याशा सोईसाठी शेंकडा पंच्याण्णव विद्यार्थ्यांची गैरसोय करणें व्यवहार्य नाही. हा झाला संस्कृताभ्यासकांचा विचार. वेद संस्कृतांत; तेव्हा स्वराकरिता संस्कृत व्याकरणांत ढवळाढवळ होणें, हें कदाचित् नितान्त पुराणाभिमानी यांच्या मतें अनुज्ञेय ठरेल; परंतु मराठीच्याच अभ्यासकास वेदांतील 'स्वर म्हणजे काय?' हेंच जाणण्याचें प्रायः कारण नाही; अर्थात् मराठी व्याकरणांत वेदांतील स्वरांची लुडबूड चालूं देणें, केव्हाहि योग्य नाही; करतां मराठीच्या दृष्टीने अकिंचन हा समास बहुव्रीहींतच गणला पाहिजे. हा स्वराचा खेळ संस्कृतांत समासाहून अन्यत्रहि सांपडतो. (वृ) वृणोति, (श्रु) शृणोति,—या दोहोंच्या रूपघटनेचा विचार करतां, त्यांचा गण एकच असला पाहिजे, असें कोणीहि अभ्यासू म्हणेल; तरीपण स्वरभेदामुळे श्रु-धातु

संस्कृतांत प्रथमगणांत पठित आहे. दिवंगत विद्वद्वर्य भांडारकर यांनी या पुराणपरंपरेस बाजूस सारून, सोईला व तर्कशास्त्राला महत्त्व देऊन, श्रु धातु प्रथमगणांत न सांगतां, पंचमगणांतच सांगितला आहे. म्हणजे **'संस्कृतपरंपरा ही युक्ति व सोय यांच्या विरुद्ध असेल तर ती परंपरा सोडावी'** या आपल्या विचारसरणीस विद्वानांचाहि पाठिंबा आहे. तेव्हा असा निष्कर्ष निघतो की तपशिलाचा विचार संस्कृत किंवा इंग्रजी यांतून ज्या भाषेंत बोधास उपकारक सांपडेल तींतून मराठीने घ्यावा;—मात्र असें करतांना जेथे युक्ति व सोय यांस विरोध येत असेल तेथे मराठीने आपला मार्ग स्वतंत्र आखावा. याच समाससंबंधांत पुढील गोष्टीहि विचारणीय आहेत: (१) मीठभाकर यासारख्या सदृश घटनेचे समास संस्कृतांत आहेत, पण त्यांचा अर्थ मात्र भिन्न आहे. मराठीमध्ये मीठभाकर या समासाच्या अर्थांत सदृश अन्य वस्तूंचा समावेश होतो; तसा समावेश संस्कृत व्याकरणांत सांगितला नाही. करितां या दोन्ही समासांच्या संज्ञा एकच ठेवाव्या कीं भिन्न ठरवाव्या, हें विचारणीय आहे. (२) निर्वनः व्याघ्रः आणि वनानिर्गतः व्याघ्रः या दोन्ही ठिकाणचे समास अर्थानुसार तत्पुरुष गणले जातात. समासपदांच्या क्रमांत भेद पडल्यामुळे समासाच्या संज्ञेंत भेद पडत नाही, हें तत्त्व येथे दिसून येतें. याच तत्त्वानुसार सीतासहितः रामः व ससीतः रामः यांतील दोन्ही समास समान घटकांचे व समान अर्थाचे असल्याने एकाच जातीचे मानले पाहिजेत. पण संस्कृतांत हे भिन्न जातीचे मानले जातात. या विसंवादाचें कारण माझ्या मतें स्वराची अपेक्षा हेंच असावें. मराठीला स्वरविचार अविचार्य आहे. अर्थात् सामान्य व्याख्येनुसार सीतासहितः-प्रमाणे ससीतः हा समास तत्पुरुषच मानणें मराठीला प्राप्त आहे. सांराश—उपयुक्त असल्यास, संस्कृत आदर्श घेणें, तदभावीं इंग्रजी घेणें, व हे युक्तिविरोधी असल्यास स्वतांचेंच वळण अनुसरणें, हें त्रिविध धोरण मराठी व्याकरणांत ठेवणें योग्य आहे.

आणखीहि अशा कांही गोष्टी आहेत की ज्यांमध्ये मराठीने आपला मार्ग स्वतांच चोखाळला पाहिजे. नमुन्यासाठी येथे एकच देतों. 'लज्जा हें स्त्रियांचें भूषण आहे' यासारख्या वाक्यांतील हें या सर्वनामाच्या उपयोगास तोड संस्कृतांत प्राय: व इंग्रजींत मुळींच सांपडत नाही. अर्थात् या विशिष्ट उपयोगानुसार या सर्वनामास निराळें नांव मराठीने दिलें पाहिजे. एतदर्थ 'अनुवाचक सर्वनाम' हा शब्द मी सुचवितों.

६. अवांतर गोष्टी—येथपर्यंत मराठी व्याकरणाच्या मांडणीची चर्चा झाली व ही मांडणी तर्क, बोध व सोय यांस अनुसरून यथासंभव संस्कृताच्या किंवा इंग्रजीच्या वळणावर किंवा स्वतंत्र असावी हें आपण ठरविलें. आता कांही अवांतर गोष्टींचा विचार करूं.

(क) वचन व विभक्ति—'विभक्तीचें वचन' असें संस्कृत सांगतें. इंग्रजी म्हणते 'अगोदर वचन, नंतर विभक्ति'; आणि हेंच म्हणणें युक्तीला पटतें. नाम वस्तु सांगतें, वचन त्याची संख्या सांगतें व विभक्ति त्याचा उपयोग सांगते. वस्तु व तिची संख्या निश्चित झाल्यावर, नंतरच उपयोगाचा अथवा कारकाचा विचार येतो. या पौर्वापर्यास अनुसरून मराठीने 'पंचमीचें अनेकवचन' न म्हणतां 'अनेकवचनाची पंचमी' म्हणावें. अर्थात् येथे इंग्रजीचें अनुकरण योग्य दिसतें.

(ख) संज्ञा—यांचे प्रकार दोन आहेत–(functional) कार्याश्रित, व (formal) रूपाश्रित. यांतील कार्यें प्रायः सगळ्याच भाषांत सारखींच संभवत असल्यामुळे, तदाश्रित संज्ञा संस्कृतावरून मराठींत घेण्यास हरकत नाही. कर्ता, कर्म, वचन, विभक्ति, प्रयोग, अव्यय इत्यादि संज्ञा यथाप्राप्त मराठींत योजाव्या. पण रूपाश्रित संज्ञांचा प्रकार निराळा आहे. संस्कृत

विभक्तिप्रत्यय 'सुप्' या संज्ञेने बोधित होतात; कारण पहिला प्रत्यय सु व शेवटला सुप् यांच्या संयोगाने ही संज्ञा बनली आहे. या सुप् संज्ञेवरूनच विभक्ति-रूपास सुबन्त म्हणतात. पण मराठीमध्ये सु प्रत्यय नाही, सुप् प्रत्यय नाही. सुप् या प्रत्ययमात्राच्या संज्ञेचा मसाला मराठींत नाही. अशा स्थितींत विभक्तिपद यास सुबन्त म्हणणें म्हणजे केवळ संस्कृताचें अंधानुकरण होय. पडून याच्या तोडीचें संस्कृत रूप पतित्वा असें आहे. पहिलें ऊन-प्रत्ययान्त व दुसरें त्वा-प्रत्ययान्त आहे. या दोही संज्ञा रूपाश्रित आहेत. येथे पडून हें त्वा प्रत्ययान्त म्हणणें किंवा पतित्वा याम ऊन-प्रत्ययान्त म्हणणें कितपत योग्य होईल याचा विचार सुज्ञांनी करावा. हें उत्तरोक्त संज्ञाकरण जितकें अयोग्य, तितकेंच मराठींतील विभक्तीच्या पदास सुबन्त म्हणणें अयोग्य.

(ग) **रूढीचें वल**—पाणिनीच्या पूर्वी पुष्कळ व्याकरणसंज्ञा प्रचारांत होत्या,—कांही युक्त व कांही अयुक्त. अयुक्त संज्ञांचे नमुने समासांच्या नांवांत सांपडतात. बहुव्रीहि, कर्मधारय इत्यादि संज्ञा व त्यांनीं सुचविलेले समास यांचा संबंध अर्थद्वारा कांहींच जोडतां येत नाही; यामुळे हे शब्द समासाच्या संज्ञा या दृष्टीने केवळ अर्थशून्य होत. असें असतांहि पाणिनीने त्याच कायम ठेविल्या. याचें कारण सोय हेंच होय. या संज्ञा आपल्या अवयवार्थाच्या द्वारें नव्हे, पण दीर्घकालीन संकेतामुळे, उच्चारतां क्षणींच विवक्षित अर्थाचा बोध अभ्यासूस करून देत असत. विवक्षित अर्थाचा अचूक व शीघ्र बोध करून देणें, हेंच संज्ञेचें मुख्य कार्य. तें कार्य या संज्ञा संकेताने अंशतः करीत असल्यामुळे, पाणिनीने त्याच संज्ञा पुढे चालू ठेविल्या. यावरून असा बोध निघतो की, सोईसाठी शास्त्रशुद्धींत थोडासा उणेपणा आला तरी पतकरावा.

७. **व्युत्पत्ति व व्याकरण**—संस्कृतामध्ये व्याकरण म्हणजे शब्दशास्त्र. त्यांत व्युत्पत्तीचाहि समावेश होतो. पण एखाद्या विषयाचे जेवढे विभाग अधिक, तेवढें त्याचें ज्ञान विशेष स्पष्ट होतें; यामुळे, इंग्रजी भाषेच्या उदाहरणाने आपण व्युत्पत्ति (एखाद्या भाषेंतील शब्दांचें मूळ इतर भाषांतून यथासंभव शोधून काढणें) व्याकरणांतून निराळी काढतों. अर्थात् ही निराळी काढल्याने, व्याकरणाचें क्षेत्र कांही कमी होतें. हें कमी झालेलें क्षेत्र स्वीकारून, आपणास असें म्हणतां येईल की, व्याकरणाच्या समीचीन ज्ञानास व्युत्पत्तिशास्त्राची अवश्यकता नाही. एखाद्या भाषेची व्युत्पत्ति न जाणणारा मनुष्यहि तिचें व्याकरण आत्मसात् करूं शकेल. याच्या विशदीकरणासाठी आपण उदाहरणें घेऊं. मराठींत आणि हें उभयान्वयी अव्यय आहे. हो गोष्ट व्याकरणाच्या सर्व कर्त्यांस व अभ्यासकांस संमत आहे. ही मान्य करतांना, तिच्या व्युत्पत्तीचा विचार सर्वांनीच केला असेल असें संभवत नाही; तरीपण या व्युत्पत्तीच्या विचाराच्या व अर्थात् ज्ञानाच्याहि अभावीं, आणि यास उभयान्वयी अव्यय म्हणणें हें सर्वथा शास्त्रीयच आहे हें कोणीहि कबूल करील. असो. या आणि—चें मूळ तरी काय ! संस्कृत—'रामः, अन्यः लक्ष्मणः, वनं गतौ' याची मराठी छाया—'राम आणि लक्ष्मण वनांत गेले' अशी स्पष्ट आहे. अन्य-चें रूपांतर आणि हें पटण्यासारखें आहे. 'य—चा इ होणें' ही गोष्ट या दोन वर्णांच्या नात्यामुळे सहज संभवते. य हा अर्धस्वर व इ त्याचाच नातेवाईक पूर्ण स्वर. हें नातें मुखांतील तालु या समान स्थानामुळे आहे, ही गोष्ट सहज लक्षांत येईल. उद्यम याचें मराठी रूपान्तर उदीम याच नात्यामुळे घडतें. अशा रीतीने अन्य व आणि यांचें नातें रूपदृष्ट्या सिद्ध होतें. या दोघांचा अर्थहि एकाच गोष्टींत पर्यवसित होतो. ही गोष्ट म्हणजे आधिक्य. अन्य शब्द पूर्वोक्त गोष्टींत भर सुचवितो.; व आणि शब्दसमुच्चयाचा बोध करून तेंच कार्य करतो. असो. हें आणि-च्या व्युत्पत्तीचें ज्ञान 'तें उभयान्वयी अव्यय आहे' या बोधास आवश्यक नाही, ही गोष्ट सिद्ध आहे. मात्र आणि या शब्दाला प्रस्तुत अर्थ कसा आला !—याचें

अधिक ज्ञान व्युत्पत्ति करून देते. अशा रीतीने शब्दाचा अर्थ स्पष्ट करून व्याकरणास साहाय्य करते, म्हणून व्युत्पत्ति व्याकरणास उपकारक आहे एवढेंच ठरतें; व्युत्पत्तीचें ज्ञान व्याकरणास आवश्यक नाही हेंच मी येथे प्रतिपादूं इच्छितों. इंग्रजीचा' दाखला He stayed *during* the winter. येथे during यास preposition म्हणतात, व तें योग्यहि आहे. पण, हें म्हणतांना त्याची जातकुळी सर्वांनाच ठाऊक असते, असें समजण्याचें कारण नाही. शेवटच्या ing या प्रत्ययाने सुचविल्याप्रमाणे, during हें धातुसाधित आहे. dure या अकर्मक धातूवरून ते निघालें आहे. मूळ वाक्यरचना He stayed, the winter during अशी होती. तेव्हा during हें Nom. absolutive मधील participle होतें. परंतु कालांतराने शब्दक्रम बदलला गेल्याने, आता during हें शब्दयोगीच मानणें प्राप्त आहे. अशा रीतीने इंग्रजींतहि व्युत्पत्तिज्ञान व्याकरणबोधास आवश्यक नाही ही गोष्ट कोणासहि पटेल. (येथे भाषेतल्या भाषेत एका शब्दापासून दुसरा शब्द साधणें म्हणजे शब्दसाधन व्युत्पत्तीहून निराळें, हें सांगणें नकोच.)

८. महत्त्वाचे प्रश्न—मराठी व्याकरणाचा विचार करतां पुढील प्रश्नांवर आजपर्यंत रणें माजलीं आहेत. हे प्रश्न म्हणजे विभक्ति, प्रयोग, संयुक्त क्रियापद, संयुक्त काळ, शब्दांचे प्रकार व नामाच्या पोटजाति हे मुख्यत्वें होत. त्यांतहि मूर्धन्य प्रश्न विभक्ति हा होय. या प्रश्नाचा उलगडा करण्याचा प्रयत्न करणें प्रत्येक व्याकरणसमितीचें कार्य आहे; व प्रस्तुत व्याकरणसमिति तो क्रमशः करीलहि अशी आशा आहे. हा विशिष्ट विचार प्रस्तुत निबंधाचा विषय नसल्यामुळे येथे करण्याचें कारण नाही; तरीपण त्याच्या महत्त्वास्तव तत्संबंधी एक दोन गोष्टी सांगणें इष्ट वाटतें. (क) संस्कृतामध्ये हृदिस्पृग्भिः (अद्भिः)—असा प्रयोग आढळतो. याचा अर्थ 'छातीला भासेल इतक्या' (पाण्याने). येथील समास 'हृदि स्पृशन्ति ताः हृदिस्पृशः' असा सोडवितात. व हा विग्रह व्याकरणसंमतहि आहे. यांत स्पृश् धातु सकर्मक आहे. हृद् त्याचें कर्म आहे. या नात्यास अनुसरून हृदि हा शब्द द्वितीयेचें कार्य करणारा दिसतो. अर्थात् 'कारकावरून विभक्ति' हें गृहीत धरल्यास हृदि ही विभक्ति द्वितीया मानिली पाहिजे. पण येथे सर्वच वैयाकरण एकस्वराने सांगतात की हृदि ही द्वितीया-स्थानीं सप्तमी आहे. तिचें सप्तमीत्व कधीच नाकबूल करीत नाहीत. यावरून संस्कृत काय साक्ष देतें ! उत्तर— रूप म्हणजे विभक्ति. ती कारकावरून ठरत नाही. आता इंग्रजीची साक्ष घेऊं. Than whom none higher sat हें प्रसिद्ध वाक्य वैयाकरणांस मान्य आहे. Than हें conjunction आहे, ही गोष्टहि ते प्रमाण मानितात. तदनुसार whom हें रूप प्रथमा असलें पाहिजे. असें न घेतल्यास than चे उभयान्वयित्वास बाध येईल. पण हा बाध टाळण्यासाठी कोणीहि वैयाकरण whom ही प्रथमा मानीत नाही. रूपाकडे पाहून whom द्वितीयाच मानितो; व तदर्थ than-चें उभयान्वयित्व सोडून, त्यास preposition म्हणतो. म्हणजे रूपासाठी शब्दजाति बदलतो, जातीसाठी रूपाची संज्ञा बदलीत नाही. यावरून इंग्रजी व्याकरण रूपालाच विभक्ति म्हणते, कारकाला नव्हे, हें स्पष्ट आहे.

९. निगमन—येथपर्यंतच्या विचारावरून ठरतें की, (१) मराठी व्याकरणाचा सांगाडा इंग्रजीवरून घ्यावा. (२) त्यांतील प्रकरणें संस्कृताच्या धर्तीवर, इंग्रजीच्या धर्तीवर किंवा स्वतंत्रपणें रंगवावीं, अर्थात् शास्त्रशुद्धि, युक्ति व सोय या उत्तरोत्तर बलवत्तर गोष्टींस अनुसरून. (३) मराठींतील ज्या गोष्टी संस्कृतांत आढळत नाहीत त्यांची व्याकृतिं सर्वथा

मराठीप्रमाणे होणार, हें सांगणें नकोच. (४) परंपरा व सोय यांत लढा पडल्यास, सोईलाच महत्त्व दिलें पाहिजे. (५) शास्त्रशुद्धि व रुढि यांत शास्त्रशुद्धीस विशेष बाध येत नसल्यास, रुढीचाच आदर करावा. सारांश—मराठीच्या व्याकरणाची मांडणी यथासौकर्य संस्कृता-वरून किंवा इंग्रजीवरून किंवा स्वतंत्रतः यथासंभव करावी. अमुकच एक पद्धति सर्वत्र अनु-सरणें, असा आग्रह धरूं नये.

१०. निबंधसार—अन्वाङ्ग्लीं कोष्ठसंस्था स्यात् तत्पूर्तिरनु संस्कृतम् ।
सा चेन्मराठीं विरुन्द्धेऽसौ स्वैरं मार्गमाश्रयेत् ॥

कोष्ठसंस्था=आराखडा. स्वैर=स्वतंत्र.

— —

उजेडांतील अंधार

[ले. दत्त रघुनाथ कवठेकर, प्र. सुरस ग्रंथमाला प्रकाशन, ८९२ शुक्रवार, पुणें. किं. १॥ रुपाया]

या लघुकथासंग्रहांत चवदा भिन्न सामाजिक दृश्यें श्री. कवठेकरांनी रेखाटिलीं आहेत. 'विखुरलेलें प्रेम' ही नवनीतीला उत्तरादाखल लिहिलेली मनोविश्लेषणात्मक कादंबरी आणि 'गुलाबाच्या पाकळ्या' हा लघुकथासंग्रह यापूर्वी प्रसिद्ध करून, लेखकाने नांव कमावलेंच आहे. खाष्ट लष्करी कारकुनी नोकरीचा पेशा असून इतकी अंतर्मुखता लेखकामध्ये आहे याचें कौतुक वाटतें. त्याचें समाजांत अवलोकन सूक्ष्म आणि चौफेर केलें आहे व त्यासवेंच ग्रामीण जीवनाशींहि त्याचा निकट परिचय किती आहे, हें या कादंबरी-कथांतून स्पष्ट प्रतीत होतें.

या कथासंग्रहांतील पहिलीच गोष्ट 'उजेडांतील अंधार !' हींत एक 'नीतिनिरपेक्ष-सौंदर्यसमीक्षका'चा आपल्या मेव्हणीवर कसा डोळा असतो व आपल्या वासनातृप्तीसाठी तो काय काय मोहजाळ तिच्यावर पसरतो, पण ही वृद्धपातिका (जुन्या जमान्यांतील !) पतिव्रता मेव्हणी शेवटीं त्याचें खरें रूप ओळखून निमूटपणें कशी आपल्या घरीं परतते, या प्रसंगाची फार नाजूक आणि शृंगारिक रीतीने मांडणी केली आहे. 'मेव्हणी म्हणजे अर्धी बायको' अशी आपल्यांत एक सूचक म्हण आहे; मेव्हणा-मेव्हणीच्या प्रेमाच्या कथाहि अनेक आहेत. तेव्हा मानसशास्त्री संशोधकांनी पुरुष्याच्या ठिकाणीं असलेली मेव्हणीसंबंधी सुप्त वासना फ्राइड-प्रमाणे अभ्यासण्याजोगी आहे. दुसऱ्या गोष्टींत मातृवात्सल्य आणि पितृवात्सल्य यांमध्ये असणारा मूलभूत फरक स्पष्ट केला आहे. 'नवऱ्यांनी आपल्या ऐपतींत बायकांना कितीहि सुख देण्याचा प्रयत्न केला तरी त्या नेहमी असंतुष्टच असतात,' हें दाखविण्यासाठी 'चाळींतील वैभव' ही कथा रेखाटिली आहे. बायकोचा हांवरेपणा नाहीसा करण्यासाठी गोपाळरावांनी योजलेली क्लृप्ति प्रत्यक्ष व्यवहारांत कितपत परिणामकारक होईल याची शंका आहे. भावंडां-तील निःस्वार्थी प्रेम 'नाहीं तरी चोरच !' व 'भावनाप्रधान' या दोन गोष्टींत चटका लावील असें चित्रित केलें आहे. आईचें बापाशीं लग्न होण्यापूर्वी त्यांच्याच पोटचा मुलगा जगांत आपला भाऊ म्हणून उघड सांगतां न आल्या कारणाने भावनेवर व्यभिचाराचा आरोप

येतो व प्रत्यक्ष नवरा त्या जाराचा (मेव्हण्याचा) खून करण्याचा प्रयत्न करतो. भावनेने प्रथमच नवऱ्याला या कानीन भावाविषयी सांगून टाकलें असतें तरच तें स्वाभाविक होतें.'दगडावरची रेघ !' यांत बंधुप्रेम फार उशीरां प्रकट होतें. तथापि ही गोष्ट फारच हृदयद्रावक आहे. कजाग भावजया कशा असतात याचा उत्कृष्ट नमुना आहे. याच्या उलट 'जिथें तिथें स्वार्थ-' यांत भाऊबंदकी उत्तम साधली आहे. संशयावरून एखाद्याला आपण कसें दुर्वर्तनी ठरवितों याचें सुंदर उदाहरण 'तरी सांगत नव्हतों-' यांत दिसून येईल; तर 'हे बंध असतात म्हणून-' ही कथा कारकुनी जीवनावर सत्य प्रकाश पाडते. सर्व कथांत ही पहिल्या दर्जाची म्हणतां येईल. श्री. कवठेकर यांच्या अंगीं विनोदी छटा देण्याचा गुण नाहीच कीं काय, असा संशय जर आला तर त्याचें चांगलें निरसन 'रक्ताची गुळणी !' ही प्रसंगनिष्ठ विनोदी कथा वाचून होईल.बेपत्ता नवऱ्याचें प्रेत म्हणून झालेला गैरसमज आणि इकडे तंबाकूची गुळणी रक्ताची उलटी समजून रावजीची इस्पितळांत उगाच रवानगी,हे प्रसंग फार हास्यास्पद पण स्वाभाविक वाटतात. शीलाचें महत्त्व लहान मुलांनाहि कसें वाटतें व पांढरपेशांपेक्षा मराठमोळ्यांत नीतीची चाड कशी असते याचें चित्र 'बोलूं तरी नकोस-' मध्ये काढलें आहे. रम्य ग्रामीण जीवन आणि खेडवळांतील अविचल दांपत्यप्रेम 'वेडी रखमी' दाखविते. तिच्याविषयी कोणालाहि कींव वाटूं लागते. 'हुवं असतं तें हें-' ही शेवटची कथा अर्वाचीन तरुणांना आपली बायको नेहमी आकर्षक राहणीची, संसारांत नावीन्य आणि वैविध्य आणणारी अशी पाहिजे असते व तशी नसल्यास ते कसे 'बाहेरख्याली' (चांगल्या अर्थानें—म्हणजे बाहेर आपली करमणूक करून घेणारे) बनतात याचा आदर्श पाठ आहे.

श्री. कवठेकरांची लेखनशैली सुबोध आणि भावनापोषणाला हवी तशी आहे. त्यांचें वैशिष्ट्य म्हणजे, जुने अन्वर्थक शब्द हुडकून काढून वापरणें व नवीन अर्थसूचक शब्द आटपशीर बनविणें. उदा० महारकचकच, लंकाढाण, उगीदुरी, आवळस तावदारकी, उमाडा, दोरें व जित्राब, इ०. पण पुढील प्रयोग पाहा :— आग्रहून शिफारसल्या; आग्रह निष्कारण डावलतां येईना; सद्‌गदून; वक्षस्थळ हेलावीत; तिचीं नसंन् नसं फुलारलीं—हे कानाला चमत्कारिक वाटतात. स्त्रियांची वेषभूषा, त्यांचे हावभाव, मनोविकार आणि चालीरीति या नाजूक कुंचलीने चित्रित करण्यांत लेखकाचा हातखंडा आहे. पण कथेतील गुपित किंवा रहस्य शेवटपर्यंत टिकाविणें त्याला साधत नाही. प्रथमपासून अखेर-परिणामाची छाया दिसूं लागते. त्याच्यांत संभाषणकौशल्यापेक्षा भावनाचित्रणकौशल्य फार अधिक आहे. एक दोन ठिकाणीं वर्णनांत उत्तान शृंगार आहे. तथापि साकल्याने वाचकावर जो परिणाम होतो तो इष्ट आणि चांगलाच असतो, यांत शंका नाही. श्री. कवठेकरांच्या 'उमाडलेल्या भावना' या आगामी कादंबरीबद्दल उत्सुकता जागृत होईल, असाच त्यांचा हा कथासंग्रह आहे.

चिंतामण गणेश कर्वे

खरा उद्धार

[ले० रामतनय, मूल्य कागदी १॥ रुपाया, कापडी २ रु., प्र. आर्यसंस्कृति मुद्रणालय.]

'खरा उद्धार' ही कादंबरी निवळ मनोरञ्जनासाठी लिहिलेली नाही. आपल्या निवेदनांत लेखक रामतनय हे म्हणतात की, वाचकांना खेड्यांच्या खऱ्याखुऱ्या समाजस्थितीचा बोध होण्यास साह्य होईल; अशा ठिकाणच्या अत्यन्त निकडीच्या विधायक कार्याची बरीचशी कल्पना येईल; सध्याच्या मतमतान्तरांचा परिणाम अशा ठिकाणीं कोणता होऊं शकतो हें अस्पष्ट का होईना पण ध्यानीं येईल; नगरांतील नवशिक्षितांच्या नि खेड्यांतील निरक्षर जनतेच्या विशिष्ट विचारांची नि भावनांची थोडीबहुत तुलना करितां येईल; आणि वर, आबालवृद्धांची करमणूक होऊन त्यांना सात्त्विक आनन्द वाटेल अशा प्रकारें या कादंबरीची मांडणी करण्याचा प्रयत्न केला आहे. या प्रयत्नाला चांगलेंच यश आलें आहे. 'खरा उद्धार' ही कादंबरी जशी चटकदार तशीच उद्बोधक झाली आहे.

खेडयांतील जिवनाचें चित्र काढणाऱ्या ज्या कादंबऱ्या पूर्वीच झालेल्या आहेत त्यांत या कादंबरीने एक महत्त्वाची भर टाकिली आहे; कारण, रामनतयांची भूमिका एखाद्या विशिष्ट ऐकान्तिक मताच्या प्रचारकाची नाही. त्यांच्यांत समतोलपणा आहे. सध्या ग्रामोद्धाराची एक राजकीय टूम सोडून देण्यांत आली आहे. अशा वेळीं खरा उद्धार करण्यासाठी समाजसेवेचें व्रत घेतलेल्या एका त्यागी तरुणाला खेड्यांत कोणते बरेवाईट अनुभव आले त्यांचें या कादंबरींत सरळ, वास्तविक आणि हृदयस्पर्शी वर्णन आहे. परंतु ग्रामोद्धाराच्या मार्गात येणाऱ्या अडचणींचा प्रश्न सांप्रत कितीहि निकडीचा वाटला तरी वाङ्मयाच्या दृष्टीने तो तात्कालिक महत्त्वाचाच आहे. याकुळे अरविन्दाचें पात्र कितीहि धीरोदात्त असलें तरी तें तितकेंसें भरदार नि मानुष वाटत नाही. तो 'देवमाणूस'च वाटतो ! त्याच्याविषयी आम्हा मानवांना कितीहि आदर वाटला तरी तितकासा आपलेपणा वाटूं शकत नाही. श्रीपति हें पात्रहि असेंच धीरोदात्त आहे. पण त्याच्यांत मानवता अधिक दिसते. शेटजी, बळीराम पाटील, आणि कष्टाळु पापभीरु भोळा सखाराम हीं पात्रें जवळ जवळ ठरीव ठशाचींच वाटतात. परन्तु विमल, जिजा, चिमा, बच्चा आणि गोप्या महार हीं पात्रें कशीं जिवंत ओळखीचीं वाटतात ! रामतनयांनी पात्रांची निर्मिति अशा कुशलतेने केली आहे की श्रीपति नि बच्चा, मधुकर नि अरविन्द, वा अरविन्द नि भाई भय्यासाहेब, विमल नि जिजा, चिमा नि राधा यांची एकमेकांशीं तुलना होऊन त्यांचे स्वभावविशेष परस्परविरोधाने उठून दिसावेत. जिजेचें अव्याज निष्पाप माधुर्य जितकें हृदयङ्गम तितकेंच सुसंस्कृत विमलचें दोलायमान झालेलें प्रेम कुतूहलजनक वाटतें. प्रेमळ सहिष्णुता हीच राधेची वृत्ति, तर आपल्या सङ्कुचित दृष्टीला जें योग्य वाटेल तें भोळेपणाने पण निश्चयी धडाक्याने करून टाकणें ही चिमाची वृत्ति असते. श्रीपति जितका निष्काळजी तितकाच शूर नि शहाणा, तर बच्चा हा जितका अजाण तितकाच आडदांड आडमाडू असतो. या विविध पात्रांत जिजा हें पात्र कितीहि ललित नि हृदयङ्गम वाटलें तरी चिमा हें पात्र अत्यंत संस्मरणीय वाटतें; कारण तें वैशिष्ट्यपूर्ण आहे.

पाटलाचा गडी पाणी भरायला येतो तो प्रसंग, शेटजींच्या दुकानांत वस्त्याचा सौदा ठरविण्याचा प्रसंग, इत्यादि अनेक प्रसंग कादंबरीकाराने चटकदार रीतीने वर्णिले आहेत.

"प्रेमावांचुन सर्व सुनें । जग भासे बापुडवाणें" असें बालकवींनी म्हटलें आहे; परन्तु श्रीपति नि जिजा यांना कविप्रिय असा प्रणयानुनय करायला फारशी सवडच नव्हती. तीं आपआपल्या परी महत्त्वाच्या कार्यात मग्न होतीं. पण त्यांचें एकमेकांवर तारुण्यसुलभ नि उत्कट प्रेम होतें; आणि त्यांच्या प्रेमाचा ओघ ह्या हिरवळींतून लपत छपत जाणाऱ्या निर्झराप्रमाणे निर्मल नि आल्हादकारक वाटतो. या कादंबरींतील संवाद हे पात्रांच्या स्वभावविशेषांचा परिपोष करतील असेच आहेत. पण एरव्हींची वर्णनाची भाषा अगदीच साधी आहे. ती आहे तितकीच प्रसन्न पण अधिक रमणीय असती तर वाङ्मयदृष्ट्या तें अधिक श्रेयस्कर झालें असतें. 'मोहित्यांची मञ्जुळा' या कादंबरीपेक्षा 'खरा उद्धार' या कादंबरींत लेखनकौशल्य कितीतरी अधिक प्रतीत होतें. पात्रें कळसूत्री बाहुल्यांप्रमाणे न वाटतां जिवंत माणसें गमतात. ज्या जीवनाचें त्यांना अन्तर्बाह्य ज्ञान आहे त्या जीवनावर अधिष्ठित असलेल्या कादंबऱ्या रामतनय जर अशा सरस रीतीने लिहीत जातील तर आजच्या सुप्रतिष्ठित कादंबरीकारांत ते अधिक नामवन्त होतील, याविषयी मला शंका वाटत नाही. खेड्यांतील जीवनाचें सम्यग्ज्ञान त्यांनी सखोल सहानुभूतीने आत्मसात् करून घेतलेलें दिसतें; आणि शाश्वत वाङ्मयाचा उगम अशाच सम्यग्ज्ञानांतून होत असतो.

या कादंबरींत दोष नाहीत असें नाही. ते लेखकालाच दिसायला हवे होते. परन्तु येथे कांहीं दाखवून ठेवतों. अरविन्दासङ्गतीं जिजा निघून जाते आणि गाडी सुटल्यावर चिमा नि बळीराम पाटील धक्क्यावरच चडफडतात. पाटील म्हणतात, "आता पोलीसना वर्दी देतों व त्या भामट्यांच्या मागं भुङ्गा लावतों." बळी पाटील पुढे गप्प बसतो; पण तें त्याच्या भित्र्या स्वभावाला धरूनच होतें. पण चिमाने आपल्या पाल्य तरण्या ताठ्या पोरीच्या प्रकरणीं अरविंदावर विश्वासावें—तो कांही अद्याप 'देवमाणूस' ठरला नव्हता—आणि स्वस्थ राहावें हें तिच्या तडफदार कर्त्या स्वभावाला धरून मुळीच नाही. त्याचप्रमाणे भय्यासाहेबांची प्रेम-याचना पूर्णपणें निष्फळ झाल्यावर ते जर सोनगांवाहून आणि कादंबरीतूनहि चालते झाले असते तर कांहीच बिघडलें नसतें. त्यांना विलक्षण दुखणें आणून, आणि त्यांची नि त्यांच्या आईची अकल्पित भेट करवून तें दुखणें बरें करून, एक अनवश्यक अद्भुत घटना कादंब-रींत वर्णन करण्यापलीकडे कादंबरीकाराने काय साधलें तें कांही ध्यानांत येत नाही. त्याच-प्रमाणे बाळासाहेबांची पत्नी मरून त्यांनी जिजाला मागणी घालावी आणि जिजाने मामलेदारीण होण्याची घरीं चालून आलेली सन्धि दवडून श्रीपतीला वरावें, हें सारें शेवटीं शेवटीं सांगून जिजाची अव्यभिचारिणी भक्तीच व्यक्त करावयाची होती, तर ती सुस्पष्टच होती. विमलचें मन चळलें तसें तिचें चळणें शक्यच नव्हतें आणि एखादा मोह तिच्यापुढे ठेवावयाचाच होता तर त्या कामीं भय्यासाहेबांचाच उपयोग कां नाही करून घेतला ? भय्यासाहेबांचें पात्र रंगविण्याला त्या प्रसङ्गाचें साह्यच झालें असतें.

पण मीं या दाखविलेल्या दोषांविषयी मतभेद सम्भवेल. एकंदरीने पाहतां रामतनय यांची ही कृति खरोखरीच अभिनन्दनीय आहे. त्यांना विद्यापीठाची पदवी नसेल पण तेवढ्या-साठी त्यांनी आपला आत्मविश्वास ढळूं देऊं नये. उलटपक्षीं काय आहे विद्यापीठाच्या पद-व्यांत ? असेंहि तुच्छतेने पुसूं नये. कारण, विद्यापीठाच्या परीक्षांसाठी का होईना पण निर-निराळ्या भाषांतील आदर्शभूत कृतींचा जो परिचय होतो त्याचें मूल्य उपेक्षणीय नाही. पण जगांतील उत्तम वाङ्मयीन कृतींचा अभ्यास करून आपली अभिरुचि नि कृति यांना सु-संस्कृत करायला कांही विद्यापीठाची अनुज्ञा वा मुद्रा लागत नाही. पदव्यांमुळेच वा वैयक्तिक

ओळखींच्या प्रभावाने मिळणारी सभास्थानांतील खुर्ची खेड्यांतील लेखकाला मिळावयाची कदा-चित् राहील; पण जिवन्त वाङ्मयाला जनतेच्या हृदयांत अढळपद मिळतेंच मिळतें, हें त्याने ध्यानांत धरावें. विलायतेला जाऊन आलेला ज्याप्रमाणे विलायतेला जाऊन आलेल्याची तळी उचलून धरतो—कारण तसें न केल्यास त्याचें स्वतःचेंच महत्त्व राहत नाही—त्याप्रमाणे विद्या-पीठी पदवीधर हे अपदवीधरांना शाश्वत वाङ्मय निर्माण करतां येणार नाही असें आपलें मत जरी आपल्या वागण्याने सूचित करीत असले, तरी अपरा सृष्टि निर्माण करण्याचें ज्यांच्या अंगांत सामर्थ्य आहे अशा लेखकांनी अशा लब्धप्रतिष्ठ पण्डितांची निवळ कींवच करावी. ज्यांच्या तोडीचा कादंबरीकार महाराष्ट्रांत अद्यापि झाला नाही असे हरि नारायण आपटे हे विद्यापीठाच्या सर्वोच्च परीक्षेचे परीक्षक झाले तरी स्वतः शेवटपर्यंत पदवीहीनच राहिले ! याचें त्यांना फार वैषम्य वाटावें असे प्रसंग केव्हा केव्हा घडत असें म्हणतात. वैषम्य वाटणें स्वाभा-विक आहे. परन्तु त्या काळापेक्षा आजचा काळ अधिक उदारमतवादी आहे हें हरि नारायण आपटे, नारायण विनायक कुलकर्णी, रामतनय इत्यादिकांनी विसरूं नये. कांही लोक स्वयं-स्फूर्तीने कादंबऱ्या विकत घेऊन आवडीने वाचतात याहून अधिक तात्कालिक नि प्रामाणिक प्रशस्तिपत्र तें दुसरें कोणतें !

कोल्हापूर, ता. २४ जुलै १९३७ माधवराव पटवर्धन

शाक्यमुनि गौतम (श्री. सयाजी बालज्ञानमाला, पुष्प १२२, चरित्रगुच्छ २९ —लेखक व प्रकाशक : चिंतामण विनायक जोशी, पाली भाषाध्यापक, बडोदें कॉलेज ; किंमत सहा आणे.)

हें छोटेखानी पुस्तक लिहून प्रो. चिं. वि. जोशी ह्यांनीं बालवाङ्मयांत उपयुक्त भर टाकली आहे. शाक्यमुनि गौतम बुद्ध ह्याच्या चरित्रासंबंधीची माहिती तेरा प्रकरणांत दिली असून चौदाव्या प्रकरणांत लेखकाने आपल्या एकपानी प्रस्तावनेंत म्हटल्याप्रमाणे बौद्धधर्मा-संबंधाची माहिती लहान मुलांना समजेल एवढीच ठोकळ मानाने दिली आहे.

पुस्तकाच्या शेवटीं परिशिष्टें जोडलीं असून त्यांत 'विशाखा' नांवाच्या उपासिकेची सुंदर गोष्ट असून सारिपुत्त, मोग्गल्लान, महाकाश्यप, आनंद, महाकात्यायन ह्या शिष्यांचीं अल्पचरित्रें, बुद्धाशीं स्पर्धा करूं पाहणारा त्याचा चुलतभाऊ देवदत्त, शिष्यीण किसा गोतमी व बुद्धकालीन मगध देशाचे राजे बिंबिसार व अजातशत्रु, व कोसल देशाचा राजा पसेनदी ह्यांचीं त्रोटक चरित्रें दिलीं आहेत.

पुस्तकांत बुद्ध गयेच्या मंदिराचें चित्र देऊन बुद्धचरित्रांतील अद्भुत चमत्कारांसंबंधींचीं चित्रेंहि जोडलीं आहेत मूळ पुस्तकांतहि अद्भुत चमत्कारांच्या प्रसंगांचें वर्णन करून कांही ठिकाणीं ह्या अलंकारिक भाषेंत वर्णन केलेल्या अद्भुत प्रकाराचें बुद्धीस पटेल असें स्पष्टीकरणहि केलेलें आहे. उदाहरणार्थ पान ४७ पाहा. येथे 'मार म्हणजे अनेक प्रकारचे मोह व अडचणी' असें म्हटलें आहे.

एकंदरींत पुस्तक वाचनीय झालें असून किंमतहि पुस्तकाच्या आकाराच्या मानानें (पृष्ठें सुमारें १३०) सहा आणे म्हणजे स्वल्पच आहे.

पु. वि. बापट

कांही मनोरंजक चाली

वडाऱ्यांत पुरुषाचें प्रेत खळग्यांत ठेवल्यावर खळगा भरतांना पहिली माती टाकण्याचा अधिकार बायकोचा आहे. मुलगा मागून माती टाकतो.

* * *

कांही झारेकरी जातींत प्रत्येक जण आपलें निराळें जेवण करतो. दुसऱ्याच्या हातचें खात नाही.

* * *

कांही यजुर्वेदी लोकांत राणादेवीच्या (वडील मुलाच्या) मुंजीला आरंभ रविवारीच करावा लागतो.

* * *

वारली लोकांत बायको लग्न लावते, म्हणजे उपाध्याचें काम करते.

* * *

वडनगर ब्राह्मणांत एक बायको जिवंत असतां दुसरी करीत नाहीत.

* * *

मांजरीची वार शुभदायक मानतात म्हणून ती प्रयासाने मिळवून उंबरठ्याखाली पुरतात.

* * *

पालमांडु कोल्हाटी ह्यांच्यांत लग्नसंस्थाच नाही.

* * *

प्रसूतीनंतर तिसऱ्या दिवशीं कित्येक जातींत मोरीची पूजा करतात. ह्याला न्हाणीपूजन म्हणतात.

* * *

लग्न झालेली मुलगी पदर येण्यापूर्वी बापाकडे असतांना मेली तर तिच्या बापाला जांवयाचें दुसरें लग्न करून द्यावें लागतें. ही चाल कोल्हाटी लोकांत आहे.

* * *

ठाकूर घोडा अपवित्र समजतात; म्हणून गेल्या निवडणुकींत ज्यांचें चिन्ह घोडा होतें त्यांस ठाकुरांचीं मतें मिळालीं नाहीत.

* * *

देव-देवकांत कुंभारणीचीं शस्त्रें ठेवून तीं पुजण्याची चाल कित्येक ब्राह्मणांत आहे.

* * *

आडिवऱ्यास देवदिवाळीच्या दिवशीं महार देवीच्या पायरीपर्यंत येऊन गुरवाने तेथे ठेविलेली तरवार उचलून घेऊन जातो.

* * *

रड्डी जातींत नवरा नवरी बैलावर बसून गृहप्रवेश करतात.

* * *

रड्डी जातींत एकदाच पुनर्विवाह करण्याची बायकांना परवानगी आहे.

* * *

अनुक्रमणिका

कित्येक ब्राह्मण वर्षांतून आठ दिवस मुसलमान होतात. तेव्हां ते मशिदींत जाऊन राहतात.

* * *

मद्रास इलाख्यांत कित्येक ब्राह्मणांत दररोज दुपारीं १२ ते १ पर्यंत घराबाहेर राहून अस्पृश्यत्व पाळण्याची चाल आहे.

* * *

वांई प्रांतांत नागपंचमी सांगण्यास न्हावी नग्न होऊन गांवांत हिंडतो.

* * *

कांहीं वन्य जातींत नवऱ्यानें कोणाला तरी मारल्याशिवाय त्याच्याशीं स्त्री लग्न करीत नाहीं. मारलेल्या माणसाचें बोट वाळवून तें बायको आपल्या गळ्यांत बांधते.

* * *

सयामामध्ये बायकोचे पैसे घेतले नसल्यास तिला विकतां येतें.

* * *

मोताळा ब्राह्मणांत विवाहित मुलगी मेल्यावर तर्पणांत तिच्या नांवाचा उच्चार बापाच्या गोत्राने करतात.

* * *

आटपाडी महालांत लक्ष्मीला जोडे (पायपोस) वाहण्याची चाल आहे. चांभाराच्याच देवाला खेटरें मिळतात असें नाहीं.

* * *

रत्नागिरीच्या सांवतांत निजतांना गादीखालीं कांहीं तरी घातल्याशिवाय निजूं नये अशी समजूत आहे. म्हणून गवताची काडी निजण्याच्या गादीखालीं घालून ते निजतात.

* * *

कर्नाटकांत माणसाच्या ढुंगणाची पूजा करतात.

* * *

कित्येक जातींत एक दिवस बायका नागव्याने स्वयंपाक करतात.

* * *

ना. गो. चापेकर

चुकीची दुरुस्ती— 'पत्रिके'च्या एप्रिल १९३७ च्या अंकांत पृष्ठ २८ वरील मजकुरांतील १ ल्या ओळींत 'genitive' हा शब्द चुकीने पडला आहे. या शब्दाऐवजी 'Instrumental' हा शब्द पाहिजे. तसेंच पृष्ठ २९ वरील शेवटच्या ओळींत 'Local' हा शब्द आहे. त्याऐवजी 'Logical' असें वाचावें.— संपादक

क्षणचित्रें--[ले. भ. दि. गांगल; प्र. द. म. सुतार, अग्यारी रोड, ठाणें; किं. १ रु.]

या लघुकथासंग्रहाला 'क्षणचित्रें' हें नांव फारच शोभतें. क्षणोक्षणीं नजरेस पडणारीं किंवा स्मृतिपटलावर क्षणभर टिकणारीं चित्रें म्हणजेच लघुकथा. अशीं नऊ चित्रें प्रथितयश कथालेखक श्री. गांगल यांनी बारीक कुंचलीनें रेखाटून, १ भाबडी श्रद्धा, २ कुलीन स्त्रीला सिनेमानटीचें काम करण्याचा होणारा कलात्मक मोह, ३ खऱ्या धर्मशीलतेशिवाय श्राद्धादि धर्मकृत्यें करणें, ४ कुटुंबासाठी केलेल्या स्वार्थत्यागाचें चीज न होणें, ५ पहिलें अविचारी लेखन (नवशिक्या लेखक), ६ नवीन रूढ होणाऱ्या प्रेमविवाहांतील अपुरेपणा (प्रियाराधन आणि विवाहयाचना यांचा), ७ डॉक्टर-नर्सेस यांचें अधर्म्य प्रेम, ८ विधवांची कुचंबणा, व ९ स्त्रीस्वभावजन्य दोष (सावत्रपणा), या समाजजीवनांतील व्यंगांचें नाजूक आविष्करण केलें आहे. कोणावरहि (कथांतील पात्रांवर सुद्धा) टीका न करतां नुसते प्रसंग आणि एकापुढे एक होत जाणाऱ्या क्रिया वर्णिल्या आहेत.

शृंगार आणि नर्मविनोद यांच्या जागजागीं सहज रीतीने ज्या छटा उमटतात त्यांमुळे वाचतांना आनंद होतो; हंसू येतें. त्याबरोबरच आत्मीयता आणि प्रेमलाघव यांनी वाचक पात्रांशीं एकरूप होतो व त्याच्या ठिकाणीं त्यांचेच विकार उठतात. पात्रमुखी आत्मकथापद्धति अवलंबिल्याकारणाने सत्याचा चांगलाच आभास उत्पन्न होतो. तेव्हा या नवकथा किती मनोरंजक आणि उद्बोधक झाल्या आहेत हें सांगावयासच नको.

प्रसंगांची पार्श्वभूमि आणि भावी घटनांची सूचना हीं देण्यांत लेखकाचें कौशल्य प्रतीत होतें (उदा. पृ. २०, ५२, ११४). कथानकाचा मागील धागा पुढे आणण्यासाठी पत्रांचें साहाय्य घेतलें आहे तें जास्त झालेलें दिसतें. पत्रें अशीं नसतात (उदा. वसंताचें पत्र). या कथांतील सारेच स्त्रीपुरुष श्रीमंत किंवा वरच्या मध्यम वर्गातील आहेत, तेव्हा ते समाजाच्या एका लहानशा क्षेत्रांतच आपणांस भेटतील. पुष्कळांस त्यांच्या जीवनाचा परिचयहि नसणार खरें. तथापि असलें उच्च प्रतीचें लघुकथावाङ्मय ज्यांना कळेल असे वाचकहि थोडेच असणार. आणा दोन आणे मालांतील गोष्टीच बहुजनांना प्रिय ! असो. लघुकथाप्रांतांत श्री. गांगल हे बरेच पुढे जाऊन बिनीवाल्यांचा रांगेत उभे आहेत. तेव्हा विस्तृत अनुकूल परीक्षणाने त्यांना प्रोत्साहन द्यावें असें नाही. भिन्न जीवनव्यवसाय सांभाळून फावल्या वेळीं हौशीखातर ते अशीं चित्रें काढतात तेव्हा उपजत गुणच त्यांनी वाढीला लाविला आहे हें खास. तेव्हा सुशिक्षित कथावाचकवर्ग त्यांच्याकडून आणखी कथांची अखंड अपेक्षा करीत राहणार यांत शंका नाही.

प्रस्तावनेंत श्री. के. नारायण काळे यांनी साहित्यांतील विरोध-विकासवाद आणि लघुकथांतील भिन्न प्रकार यांविषयी मांडलेले विचार वाचनीय आहेत.

चिंतामण गणेश कर्वे

परिषद्वार्ता

नियामक मंडळाची सभा

नियामक मंडळाची सभा १ जून १९३७ या तारखेस परिषदेच्या कार्यालयांत सायंकाळीं ५॥ वाजतां भरली होती. परिषदेचे अध्यक्ष श्री. न. चिं. केळकर हे अध्यक्षस्थानीं होते. सभेस पुढील ३० सभासद आले होते :—

शांताबाई कशाळकर, ग. गं. जांभेकर, वा. वि. जोशी, वा. गो. मायदेव, श. वा. सनडे, ना. के. बेहेरे, मा. दा. अळतेकर, न. चिं. केळकर, शं. पु. आघारकर, वा. म. जोशी, ना. के. भागवत, भा. रा. पटवर्धन, प्र. के. अत्रे, रा. दा. देसाई, अ. ना. भालेराव, न. का. घारपुरे, कृ. ग. लिमये, ध. रा. गाडगीळ, मो. शा. शहाणे, मथुराबाई द्रविड, के. ना. काळे, शं. दा. पेंडसे, द. वा. शिदोरे, लालजी पेंडसे, मा. वि. किबे, मा. त्रिं. पटवर्धन, कमलाबाई किबे, दि. वि. काळे, कृ. पां. कुलकर्णी व र. लु. जोशी.

२. मागील सभेचा वृत्तांत वाचून झाल्यावर निश्चित करण्यांत आला. लिपिसमिति व व्याकरणसमिति यांच्या अहवालांसंबंधी अद्याप सूचना आल्या नाहीत त्या मागविण्याची पत्रिकेच्या येत्या अंकीं व्यवस्था होईल असें चिटणिसांनी आश्वासन दिलें. श्री. श्री. म. वर्दे व श्री. य. रा. दाते यांजकडून सभेस येणें शक्य नसल्याबद्दल दिलगिरीवजा पत्रें आल्याचें चिटणिसांनी सांगितलें.

३. कार्यकारी मंडळाने सादर केलेला परिषदेचा १९३६-३७ चा वृत्तांत मान्य करावा अशी सूचना प्रो. वा. म. जोशी यांनी केली व श्री. कृ. ग. लिमये यांनी त्यास अनुमोदन दिलें. खालील शाब्दिक फेरफारानंतर ही सूचना सर्वानुमतें मान्य करण्यांत आली :—

शेवटच्या पृष्ठावरील ४ थी ओळ—'दिली' हा शब्द गाळून 'देऊं केली आहे' हे शब्द घालावे.

४. १९३६-३७ या वर्षाचा जमाखर्च व ताळेबंद मंजूर करण्यांत यावा असें प्रि. ध. रा. गाडगीळ यांनी सुचविलें व श्री. द. वा. शिदोरे यांनी त्यास अनुमोदन दिल्यानंतर पुढील फेरफारांसह सूचना सर्वानुमतें मान्य करण्यांत आली :—

जमाखर्च, स्तंभ १ ला—'संमेलन देणगी' या शब्दापूर्वी 'इंदूर' हा शब्द घालावा.

जमाखर्च, स्तंभ २ रा—'पारितोषिक' हा शब्द गाळून 'कारकुनास देणगी' हे शब्द घालावे.

जमाखर्च, स्तंभ ३ रा—'प्रचार' या शब्दाऐवजी 'प्रचाराकरिता प्रवासखर्च' हे शब्द योजावे.

५. चालू वर्षासाठी जुन्या कार्यकारी मंडळाने तयार केलेलें अंदाजपत्रक नवीन कार्यकारी मंडळाने सुचविलेल्या दुरुस्तीसह (उपसमित्यांचा खर्च रु. २५ ने वाढवून) सभेपुढे मांडण्यांत आलें. साधारण सभासदांच्या वर्गणीसंबंधी अंदाजी उत्पन्न रु. ६०० याऐवजी रु. ७५० दाखवावें अशी डॉ. शं. पु. आघारकर यांनी सूचना केली व त्यास श्री. के. ना. काळे यांनी

अनुमोदन दिलें. सूचना मतास घालतां सभेस मान्य झाली नाही. नवीन सभासदांच्या वर्गणी-दाखल अंदाजी उत्पन्न रु. ५६५ अधिक असून रु. ३८५ हा आंकडा अंदाजपत्रकांत दाखवावा अशी सूचना श्री. के. ना. कांळे यांनी सभेपुढे मांडली व डॉ. शं. पु. आघारकर यांनी त्यास अनुमोदन दिलें. ही सूचनाहि सभेने मान्य केली नाही. तहहयात सभासदांच्या वर्गणीची रक्कम ट्रस्टींकडे लागलीच कां पाठविली नाही असा प्रश्न डॉ. आघारकर यांनी उपस्थित केला. खजिनदार प्रि. गाडगीळ यांनी डॉ. आघारकर यांचें तत्त्व मान्य करून परिस्थितीमुळे तसें कां करतां आलें नाही याजबद्दल सविस्तर खुलासा केला. या विषयावरील चर्चा लांबल्यामुळे ती आता थांबविण्यांत यावी अशी सूचना प्रि. प्र. के. अत्रे यांनी केली व सभेस ती मान्य झाली. यानंतर सादर केलेलें अंदाजपत्रक मान्य करावें असें प्रि. गाडगीळ यांनी सुचविल्यावरून व प्रो. जोशी यांनी अनुमोदन दिल्यानंतर सूचना सर्वानुमतें मान्य करण्यांत आली.

६. गतवर्षी आलेल्या तहहयात सभासदांच्या वर्गणीपैकी निम्या वर्गणीइतकी रक्कम, म्हणजे रु. २१२-८-०, त्या वर्षाच्या चालू खर्चाकरिता मंजूर करावी अशी सूचना प्रि. गाडगीळ यांनी सभेपुढे मांडली व त्यास श्री. कृ. पां. कुलकर्णी यांनी अनुमोदन दिलें. डॉ. शं. पु. आघारकर यांनी या सूचनेस विरोध केला. मतास घालतां डॉ. आघारकर यांचें एकच मत विरुद्ध पडून सूचना मान्य करण्यांत आली.

७. घटना नियम ४९ यांत निर्दिष्ट केलेलें संपादकमंडळ खालील सभासदांचें निवडण्यांत आलें :—

प्रो. द. वा. पोतदार, प्रो. ना. के. बेहेरे, श्री. श्री. म. वर्दे, प्रो. मा. त्रिं. पटवर्धन, व श्री. लालजी पेंडसे.

८. श्री. मो. शा. शहाणे यांनी २६-५-३७ या तारखेस भरलेल्या जाहीर सभेंत झालेला आक्षिप्त वाङ्मयसंबंधी ठराव वाचून दाखविला, तो असा :—

(१) "ज्या पक्षीं, मुद्रणनिर्बंधक जे कायदे सांप्रत जारी आहेत त्यांमुळे वाङ्मयप्रसारास व ज्ञानप्रसारास निष्कारण अडथळे उत्पन्न होत आहेत असा अनेकपरी अनुभव आला आहे, आणि ज्या पक्षीं सर्व लोकतंत्र देशांप्रमाणे हिंदुस्थानांतहि मुद्रणप्रकाशन स्वतंत्र असलें पाहिजे असें या सभेचें ठाम मत आहे, त्या पक्षीं, पुणेकर नागरिकांची ही जाहीर सभा असा ठराव करीत आहे की, मुद्रणप्रकाशनाविषयक सर्व जाचक निर्बंध तावडतोब दूर करून व जप्त झालेल्या वाङ्मयाचा फेरविचार करून विचार व उच्चार यांचें स्वातंत्र्य स्थापित करण्यांत यावें.

(२) या ठरावाची प्रत मुंबई सरकार, हिंदुस्थान सरकार, भारतमंत्री व मुंबई कायदे मंडळाचे सभासद यांचेकडे पाठविण्यांत यावी व ती सर्वत्र प्रसिद्ध करण्यांत यावी."

या ठरावासंबंधीं खालील सूचना श्री. शहाणे यांनी सभेपुढे मांडली व त्या सूचनेस प्रि. अत्रे यांनी अनुमोदन दिल्यानंतर ती मान्य करण्यांत आली :—

"(१) विशेष सभेंत झालेला ठराव परिषदेच्या शाखासभा व संलग्न संस्था यांनीहि पुन्हा करून सरकारकडे पाठवावा.

(२) आक्षिप्त वाङ्मयासंबंधी सरकारकडे शिष्टमंडळें पाठविण्याचें ठरल्यास त्यांशीं परिषदेने सहकार्य करावे; त्यामध्ये परिषदेतर्फे अध्यक्ष, कार्याध्यक्ष, व त्या त्या प्रांतांतील शाखासभेचे अध्यक्ष यांचा अंतर्भाव व्हावा."

९. इमारतफंडास देणग्या देणाऱ्यांस सभासदत्वाचे हक्क देण्याविषयी कार्यकारी मंडळाने केलेल्या शिफारशीवर चर्चा झाल्यानंतर प्रि. ध. रा. गाडगीळ यांनी खालील सूचना सभेपुढे

मांडली व या सूचनेस श्री. ग. गं. जांभेकर यांनी अनुमोदन दिलें :—

"नियामक मंडळ पुढीलप्रमाणे साधारण सभेस शिफारस करीत आहे :—

परिषदेच्या इमारतफंडास ५० किंवा अधिक रुपये देणगी देणाऱ्यांस देणगीच्या रकमे-प्रमाणे परिषदेचे सभासद समजण्यांत यावें."

श्री. मो. शा. शहाणे यांनी अशा देणगी देणाऱ्यांस मात्र तहहयात सभासद समजण्यांत यावें अशी उपसूचना केली; परंतु चर्चेनंतर ती परत घेण्यांत आली. मतांस घालतां प्रि. गाडगीळ यांची सूचना मात्र ५ सभासदांचीं मतें विरुद्ध पडून मान्य करण्यांत आली.

१०. यानंतर चिटणिसांनी श्री. मो. शा. शहाणे यांजकडून ३०-५-३७ या तारखेस आलेलें पत्र वाचून दाखविलें. या पत्रांत प्रो. चिं. वि. जोशी यांनी कार्यकारी मंडळावर केलेल्या असत्य आरोपांचा निषेधवजा ठराव मांडण्याबद्दलची विनंती होती. हा वादग्रस्त प्रश्न असल्यामुळे पूर्वसूचनेच्या अभावीं असला ठराव विचारांत घेतां येत नाही असा अध्यक्षांनी निर्णय दिला. श्री. शहाणे यांनी हीच पूर्वसूचना समजून हा ठराव पुढील सभेपुढे मांडण्यांत यावा अशी विनंती केली.

११. मागच्या कार्यकारी मंडळाचे व अधिकाऱ्यांचे आभार मानण्यांत आले.

हीं कामें झाल्यानंतर अध्यक्षांनी सभा विसर्जन केली.

कार्यकारी मंडळाच्या सभा

ता. २५ एप्रील १९३७—डॉ. श्री. व्यं. केतकर यांच्या निधनाबद्दल ठराव करण्यांत आला तो असा— "महाराष्ट्रांतील पहिल्या दर्जाचे साहित्यिक ज्ञानकोशकार डॉ. श्रीधर व्यंकटेश केतकर यांच्या अकाली निधनाबद्दल परिषदेच्या कार्यकारी मंडळास अतिशय दुःख होत आहे. डॉक्टरसाहेबांची अचाट बुद्धि, कल्पकता, संस्थासंघटनाकौशल्य आणि अपूर्व आणि अफाट ग्रंथकर्तृत्व यांमुळे महाराष्ट्राच्या साहित्यांत फार नवीन व मोठी भर पडली आहे. त्यांच्या निधनामुळे महाराष्ट्राची झालेली हानि लवकर भरून निघण्यासारखी नाही."

परिषदेच्या ग्रंथालयास कै. हरि नारायण आपटे यांचें नांव देण्याविषयी ठराव करण्यांत आला.

ता. ११ मे १९३७–१९३६–३७ चा परिषदेचा अहवाल व हिशेब व पुढील वर्षा-साठी तयार केलेलें अंदाजपत्रक यांस मान्यता देण्यांत आली.

ता २३ मे १९३७—नवीन कार्यकारी मंडळाच्या निवडणुकीबाबत मतपत्रिकांची तपासणी होऊन सभासद निवडून आले ते याप्रमाणे— र. लु. जोशी, मा. त्र्यं. पटवर्धन, यं. रा. दाते, कृ. पां. कुळकर्णी, मा. दा. अळतेकर, ग. गं. जांभेकर, कृ. ग. लिमये व ना. के. बेहेरे.

ता १ जून १९३७—या नवीन कार्यकारी मंडळाच्या पहिल्या सभेंत चिटणीस म्हणून प्रो. ना. के. बेहेरे व रा. सा. र. लु. जोशी यांस निवडण्यांत आले. माजी कार्याध्यक्षासंबंधी पुढील ठराव करण्यांत आला—

"श्री. नानासाहेब चापेकर यांनी साहित्यपरिषदेच्या कार्याध्यक्षाचीं सूत्रें आपल्या हातांत १९२७ सालीं घेतलीं, व ता. १ जून १९३७ या दिवशीं तीं तदनंतरच्या कार्याध्यक्षाच्या स्वाधीन केलीं. दहा वर्षांच्या या अवधींत त्यांनी आस्थेने, निरलसपणें व संस्थेच्या हिताकडे

व प्रगतीकडे स्वार्थत्यागपूर्वक लक्ष ठेवून बहुमोल कार्य केलें आहे. औंधचे अधिपति श्रीमंत राजे बाळासाहेब पंतप्रतिनिधि यांनी परिषदेस अत्यंत सवलतीच्या अटीवर जागा दिली त्यास नानासाहेबांचे प्रयत्न पुष्कळ अंशीं कारणीभूत झाले आहेत; त्याचप्रमाणे या जागेवर संस्थेच्या मालकीची लहानशीच पण टुमदार इमारत झाली आहे त्यालाहि त्यांचेच अविश्रांत प्रयत्न पुष्कळ अंशीं कारणीभूत झाले आहेत. त्यांच्या अधिकाराच्या कालावधींत संस्थेच्या उपयुक्तेत आणि कीर्तीत संस्मरणीय भर पडली आहे हें त्यांना भूषणावह आहे आणि परिषदेच्या सर्व हितचिंतकांस आनंददायक आहे. त्यांच्या अनेकविध सेवेबद्दल परिषद् त्यांची सदैव ऋणी राहील. त्यांच्या सल्लामसलतीचा आणि सहकारितेचा आणखी पुष्कळ वर्षे लाभ मिळेल अशी परिषदेस आशा आहे."

परिषदेने योजिलेल्या वार्षिक परीक्षा अवधि थोडा असल्यामुळे दसऱ्याऐवजीं पाडव्याच्या सुमारास घ्याव्या असें ठरून परीक्षांसंबंधी सविस्तर योजना करण्यास पुढील समिति नेमण्यांत आली —

प्रो. ना. के. बेहेरे (संयोजक), प्रो. वा. म. जोशी, प्रो. मा. दा. अळतेकर, प्रो. मा. त्रिं. पटवर्धन व श्री. कृ. पां. कुलकर्णी.

पुढील साहित्य संमेलनासाठी मुंबई मराठी साहित्यसंघ या संलग्न संस्थेचें आमंत्रण स्वीकारण्यांत आलें. यानंतर अक्षित वाङ्मयविषयक ठराव करण्यांत आला तो असा —

"(१) विशेष सभेंत झालेला ठराव परिषदेच्या शाखासभा व संलग्न संस्था यांनीहि पुन्हा करून सरकारकडे पाठवावा;

(२) आक्षित वाङ्मयासंबंधी सरकारकडे शिष्टमंडळें पाठविण्याचें ठरल्यास त्यांशीं परिषदेने सहकार्य करावे; त्यांमध्ये परिषदेतर्फे अध्यक्ष, कार्याध्यक्ष व त्या त्या प्रांतांतील शाखा सभेचे अध्यक्ष यांचा अंतर्भाव व्हावा."

ता १८ जुलै १९३७:—संमेलनाध्यक्षासाठी परिषदेच्या सभासदांनी सुचविलेलीं १३ नांवें सभेंत सादर करण्यांत आलीं.

संमेलन—जळगांव संमेलनाने परिषदेस १०१रु. ची देणगी दिली. पुढील संमेलन ईस्टरच्या सुट्टीच्या सुमारास मुंबई येथे मुंबई मराठी साहित्यसंघातर्फे भरण्याचे निश्चित झालें आहे. संघाने संमेलनाचें कार्य चालवण्यासाठी नियम केले आहेत ते खाली दिले आहेत. संमेलनाच्या कार्यासाठी डॉ. अ. ना. भालेराव, श्री. दि. वि. अभोणकर, श्री. लालजी पेंडसे व श्री. श्री. म. वर्दे यांस सरचिटणीस व सौ. भा. सी. सुकथनकर यांस खजिनदार नेमण्यांत आलें आहे.

मुंबई मराठी साहित्यसंघाचे संमेलनविषयक नियम.

म. सा. परिषदेच्या संमेलनविषयक ५२ ते ७६ नियमाप्रमाणे संमेलन भरविणारी संस्था या नात्याने २२ व्या महाराष्ट्र साहित्य संमेलनाकरिता मुंबई मराठी साहित्यसंघाची त्या कामाकरिता भरविण्यांत आलेली खास साधारण सभा पुढील नियम करीत आहे.

(१) म. सा. परिषदेचे संमेलनविषयक विद्यमान असलेले नियम, व संघाने त्याकरिता केलेले नियम मान्य करून, तीन रुपये वर्गणी देणाऱ्या १८ वर्षांवरील कोणाहि मराठी भाषा बोलणाऱ्या व्यक्तीस प्रतिनिधि होतां येईल.

(२) पांच किंवा अधिक रुपये देणारास स्वागतमंडळाचा सभासद समजण्यांत येईल. स्वागतमंडळाचे सभासद प्रतिनिधि असतील.

(३) म. सा. परिषदेच्या संमेलनविषयक ५५, ५८ (इ) व ६२ नियमांप्रमाणे संघास प्राप्त झालेल्या अधिकारांपैकी संमेलनाध्यक्ष निवडणें, स्वागताध्यक्ष निवडणें व विषयनियामक मंडळावर १० सभासद निवडणें हे अधिकार संघ स्वागतमंडळास पुढीलप्रमाणे देत आहेः—

(अ) स्वागतमंडळाच्या कोणत्याहि सभेच्या दिवसापर्यंत पटावर स्वागतमंडळाचे सभासद असतील त्यांस त्या सभेंत मत देण्याचा अधिकार प्राप्त होईल.

(आ) स्वागतमंडळाची १ ली सभा ता. १ नोव्हेंबर १९३७ नंतर भरेल, व त्या सभेंत स्वागताध्यक्षाची निवडणूक होऊन संमेलनाचे दिवस, जागा व वेळ ठरविणें वगैरे कामाचा विचार होईल. (म. सा. प. पत्र एप्रील ३८ अखेरच्या आंत, शक्य तर ईस्टरमध्ये भरवावें)

(इ) संमेलनाध्यक्ष निवडण्यासाठी भरावयाची स्वागतमंडळाची सभा ३१ डिसेंबर १९३७ नंतर भरेल.

(ई) संघातर्फे व स्वागतमंडळातर्फे विषयनियामक मंडळावर निवडून द्यावयाचे सभासद संमेलनाच्या तारखेपूर्वीच्या १५ दिवसांचे आंत निवडण्यांत येतील.

(४) संमेलनाचे प्रतिनिधि झालेले संघाचे कार्यकारी मंडळाचे सभासद, व वाटल्यास संमेलनाच्या कामाकरिता त्यांनी स्वीकृत केलेले प्रतिनिधींपैकी २० पर्यंत सभासद मिळून स्वागतमंडळाचें व संमेलनाचें कार्यकारी मंडळ असेल. स्वीकृत सभासदांपैकी निम्मे सभासद स्वागतमंडळाच्या सभासदांतून स्वीकृत केले जातील.

(५) संमेलनाच्या कार्यकारी मंडळाने आपल्या कामकाजाकरता, म. सा. परिषद् व मुं. म. सा. संघ यांच्या संमेलनविषयक नियमांना अविरुद्ध असे पोटनियम करावे.

(६) कोणत्याहि कारणाने संघाच्या कार्यकारी मंडळाच्या सभासदाचें त्या मंडळावरचें सभासदत्व रद्द झालें तर संमेलनाच्या कार्यकारी मंडळावरचें त्याचें सभासदत्वहि आपोआप रद्द होईल व त्याच्या जागीं येणारा सभासद ती जागा घेईल.

(७) स्वीकृत सभासदांपैकी रिकामी झालेली जागा भरून काढण्याचा अधिकार संमेलनाच्या कार्यकारी मंडळाला राहील.

(८) संमेलनाचें अंदाजपत्रक, जमाखर्च, पैशासंबंधी सर्व व्यवहार, अहवाल व संमेलनाबाबतचे संघाकडे असलेले इतर सर्व अधिकार संघाच्या कार्यकारी मंडळाकडे सोंपविण्यांत येत आहेत. संमेलनाच्या जमाखर्चातून शिल्लक राहिलेल्या पैशाचा विनियोग करण्याचा व तूट आल्यास ती भरून काढण्यासाठी योग्य ती व्यवस्था करण्याचा अधिकार संघाकडे राहील.

(९) संघाचे दोन चिटणीस व संमेलनाच्या कार्यकारी मंडळाने आपल्या सभेंत निवडलेले आणखी तीन कार्यकारी मंडळाचे सभासद, संमेलनाचे सर चिटणीस राहतील. यांखेरीज संमेलनाच्या निरनिराळ्या कार्यांकरिता संमेलनाच्या कार्यकारी मंडळाला वाटल्यास चिटणीस नेमतां येतील.

इतर वृत्त—

अष्टपैलू साहित्यिक व ज्ञानकोशकार डॉ. श्रीधर व्यंकटेश केतकर हे ता. १० एप्रील शनिवारीं रात्रीं ससून इस्पिताळांत दिवंगत झाले. त्यांचें शव दुसऱ्या दिवशीं परिषदेच्या लहानशा सभागृहांत ठेवण्यांत आलें होतें. लोकांस सूचना देण्यास अवसर नसतांहि त्यांचें अंत्यदर्शन घेण्यास गर्दी लोटली होती. गुणवर्णनपर भाषणें झाल्यानंतर प्रेतयात्रा परिषदेच्या इमारती-पासून काढण्यांत आली. परिषदेच्या पुढाकाराने ता. १९ एप्रील सोमवारीं सायंकाळीं नगराध्यक्ष श्री. भगत यांच्या अध्यक्षतेखाली नागरिकांची दुखवट्याची सभा भरविण्यांत आली. डॉ. केतकरांचे योग्य स्मारक करण्यास व त्यांच्या अप्रकाशित ग्रंथांचें प्रकाशन करण्यास समिति नेमण्यांत आली-

ता. २५।६।३७ शुक्रवारीं बॅ. विनायकराव सावरकर यांचा परिषदेच्या इमारतींत सत्कार करण्यांत आला.

परिषदेच्या ग्रंथालयास कै. हरि नारायण आपटे यांचें नांव देण्यांत येऊन नामशिलेचा अनावरणसमारंभ ता. १५।७।३७ गुरुवारीं झाला. या प्रसंगीं श्री. अ. वि. पटवर्धन, पुणें, यांनी हरिभाऊंच्या सर्व ग्रंथांचा कापडी संच या ग्रंथालयास देणगीदाखल दिला.

इमारतफंडास श्रीमती रमाबाई आपटे यांनी आपल्या देणगीचा पहिला हप्ता म्हणून रु. ५००, मुंबईचे श्री. विठ्ठल दत्तात्रेय घाटे यांनी रु. २०० व श्री. कों. म. ऊर्फ दादासाहेब कुमठेकर यांनीं रु. ५० दिले.

परिषदेच्या कार्यालयास ता. २१ जून १९३७ सोमवारीं लखनौ विद्यापीठाचे कुलगुरु रँ. डॉ. र. पु. परांजपे यांनी भेट दिली व ते परिषदेचे तहहयात सभासद झाले.

नवीन सभासद

साधारण

१ श्री. श्रीकृष्ण रंगनाथ देशपांडे, मोमिनाबाद
२ ,, पुरुषोत्तम भास्कर भावे, नागपूर
३ ,, त्र्यंबक गंगाधर घनेश्वर, अहमदनगर
४ प्रो. राजाराम विनायक ओतूरकर, पुणें
५ कु. वेणूबाई पानसे, ,,
६ श्री. नीळकंठ वासुदेव किंकर, ,,
७ ,, रामचंद्र भास्कर भागवत, ,,
८ ,, श्रीपाद बाजी जोग, ,,
९ ,, गोविंद दत्तात्रेय जोगळेकर, ठाणें
१० ,, वामन दामोदर गाडगीळ, हैद्राबाद
११ श्री. यशवंत रघुनाथ आगाशे, सातारा
१२ प्रो. अवधूत महादेव जोशी, उज्जयिनी
१३ श्री. वि. मा. दि. पटवर्धन, पुणें
१४ प्रो. रघुनाथ श्रीधर जोगळेकर, नाशिक
१५ श्री. जनार्दन गोविंद पुंडलीक, पुणें
१६ प्रो. नरहर गणेश दामले, ,,
१७ श्री. अनंत विनायक पटवर्धन, ,,
१८ ,, वासुदेव वामन हर्डीकर, हैद्राबाद
१९ बॅ. श्रीनिवास भीमराव शर्मा, ,,

तहहयात

डॉ. रघुनाथ पुरुषोत्तम परांजपे, लखनौ

महाराष्ट्र साहित्य परिषदेच्या परीक्षा

मराठी भाषेचा अभ्यास वाढावा या दृष्टीने म. सा. परिषदेने प्रतिवर्षी तीन परीक्षा घेण्याची योजना केली आहे. पहिल्या परीक्षेस प्राज्ञ, दुसरीस विशारद व तिसरीस आचार्य अशा पदव्या देण्यांत येतील. या परीक्षा प्रतिवर्षी दसऱ्याच्या सुमारास घेतल्या जातील. यंदा मात्र पुरेसा अवधि नसल्याने जानेवारी १९३८ व ऑक्टोबर १९३८ या महिन्यांत पहिली व दुसरी या दोनच परीक्षा घेण्याची व्यवस्था झाली आहे. १९३९ पासून तिन्ही परीक्षा घेण्यांत येतील.

परीक्षांसंबंधी अटी व इतर माहिती खाली दिली आहे:—

तारखा

प्राज्ञपरीक्षा

सोमवार ता. १७ जानेवारी १९३८...	१० ते १ गद्य............	प्रश्नपत्रिका	१
,, ,,	२ ते ५ पद्य	,,	२
मंगळवार ता. १८ जानेवारी १९३८...	१० ते १ भाषा, व्याकरण, निबंध	,,	३

विशारद परीक्षा

बुधवार ता. १९ जानेवारी १९३८...	१० ते १ गद्य............	प्रश्नपत्रिका	१
,, ,,	२ ते ५ गद्य............	,,	२
गुरुवार ता. २० जानेवारी १९३८...	१० ते १ पद्य............	,,	३
,, ,,	२ ते ५ भाषा-साहित्य......	,,	४
शुक्रवार ता. २१ जानेवारी १९३८...	१० ते १ निबंधलेखन......	,,	५

केंद्रें — अमरावती, कोल्हापूर, नागपूर, पुणें व मुंबई. पुरेसे उमेदवार मिळाल्यास इंदूर, बडोदें, औरंगाबाद किंवा हैद्राबाद (दक्षिण) या शहरींहि केंद्रें ठेवण्यांत येतील.

शुल्क — प्राज्ञपरीक्षा–रुपये पांच; विशारदपरीक्षा–रुपये दहा. उमेदवारांनी पाठवावयाच्या अर्जाचा तक्ता परिषदेच्या कार्यालयांतून मागवून घ्यावा. तक्ता व शुल्क (म. ऑ. ने) हीं १ नोव्हेंबर १९३७ पूर्वी कार्यालयांत पाठवावीं. या तारखेनंतर आलेल्या अर्जाचा विचार करण्यांत येणार नाही.

जानेवारी १९३८ मध्ये कोणत्याहि उमेदवारास प्राज्ञ व विशारद या दोन्ही परीक्षांस एकाच वेळीं बसतां येईल. मात्र प्राज्ञ परीक्षेस बसल्याशिवाय कोणालाहि विशारद या परीक्षेस बसूं दिलें जाणार नाही. ज्यांना दोन्ही परीक्षांस बसावयाचें नसेल त्यांना प्राज्ञ परीक्षेस बसतां येईल.

अनुक्रमणिका

अभ्यासक्रम पूर्वीच प्रसिद्ध झाला आहे. त्यासंबंधी विशेष खुलासा खाली देत आहों :—

प्राज्ञपरीक्षा, प्रश्नपत्रिका २

(१) नवनीत-वेंचेः— एकनाथ – अंगदशिष्टाई
तुकाराम – शिवाजीराजास पत्र
वामन – नृसिंहावतार
रामदास – मनाचे श्लोक
मुक्तेश्वर – नारदनीति
श्रीधर – अभिमन्युवध
महिपति – एकनाथचरित्र
मोरोपंत – नलोपाख्यान, संशयरत्नमाला

विशारदपरीक्षा, प्रश्नपत्रिका ३
मोरोपंत – कर्णपर्व
महाराष्ट्र सारस्वत-भाग १ व २ (तृतीयावृत्ति)

परीक्षांसंबंधी अधिक माहिती पाहिजे असल्यास उत्तरादाखल पोस्टाचें तिकिट पाठवून ती प्रो. ना. के. बेहेरे, कॉंग्रेसनगर, नागपूर, यांजकडून मागवून घ्यावी.

ना. के. बेहेरे
र. लु. जोशी
चिटणीस, म. सा. परिषद

आजकालच्या थोर विभूति— [ले. गोपीनाथ गणेश तळवलकर; प्र. गोपाळ बळवंत जोशी, आनंद कार्यालय, पुणें; किं. ८ आणे] 'आनंद' या बालमासिकांतील (पुरवणींतील) चरित्रलेखमाला संपादकांनी जी गुंफिली होती ती आता पुस्तकरूपाने पुढे येत आहे. आजच्या जगांतील थोर मंत्री-मुत्सद्दी, शास्त्रज्ञ, साहित्यिक आणि देशभक्त यांचीं एकवीस लहान चरित्रें–शब्दाचित्रें यांत आहेत. जपानांतील कागावा, इंग्लंडांतील बर्नार्ड शॉ, फ्रान्समधील रोमां रोलां आणि जर्मनींतील इन्स्टिन यांची माहिती प्रौढ वाचकांना नव्याने होईल. इतरांची माहिती बहुधा असतेच. चरित्रें कंटाळवाणीं होत नाहीत. अशीच माला चालू ठेवून सामान्य प्रौढांना ज्यांची ओळखहि नसते अशा थोर व्यक्तींची ठळक माहिती देण्याचें उपयुक्त कार्य श्री. तळवळकरांनी करावें, अशी आग्रहाची विनंती आहे.

चिं. ग. कर्वे

अनुक्रमणिका

महाराष्ट्र साहित्य परिषद्, पुणें

१९३६-३७ चा वृत्तांत

१९३६-३७ सालचा अहवाल नियामकमंडळास सादर करतांना कार्यकारी मंडळास विशेष आनंद होत आहे. या आनंदाचीं मुख्य कारणें दोन : १ परिषद्संमेलनवाद मिटून सर्वानुमतें नवीन घटना जळगांवास करण्यांत आली व तिचा अंमल जानेवारी १९३७ पासून सुरू आहे. २ परिषदेला आतापावेतो स्वतःची अशी जागा आणि इमारत नव्हती ती या सालांत लाभून सध्या परिषदेची कचेरी स्वतःच्या इमारतींत आहे.

नवीन घटना

नवीन घटना करण्यासाठी परिषदेने नेमलेली घटनासमिति आणि संमेलनाने नेमलेली समिति यांच्या स्वतंत्र आणि जोडबैठकी होऊन बराच विचारविनिमय झाला. आणि या समित्यांनी केलेल्या घटनेच्या खर्ड्यांचा विचार जळगांवीं भरलेल्या साधारण सभेनें करून जी नवीन घटना बनविली तिचा जळगांव संमेलनाने स्वीकार केला व यामुळें परिषद्संमेलनवाद एकमतें मिटला. नवीन घटनेप्रमाणे नव्या निवडणुकी झाल्या असून नवीन नियामक आणि कार्यकारी मंडळें जूनपासून अधिकारावर येतील.

इमारत

परिषदेच्या इमारतीचा वृत्तांत वेळोवेळीं म. सा. पत्रिकेंतून येत गेलाच आहे. या इमारतीला एकंदर खर्च सहा हजारांवर आला. यापैकी ट्रस्टींकडे इमारतनिधींत सुमारे निम्मी रक्कम होती व बाकीची देणग्या मिळवून उभी केली. आज इमारतींत फक्त एक कचेरीची खोली आणि एक लहानसें सभागृह एवढीच बांधलेली जागा आहे. ग्रंथालय आणि मोठें सभागृह करण्यासाठी, योजलेल्या एकंदर इमारतींतील दुसरें पार्खे लवकर बांधणें अवश्य आहे. त्याला देणगीरूपानें पंधरा वीस हजार रुपये मिळवावे लागतील. सबंध इमारत सर्व साधनांनी सज्ज अशी पाहण्याचा योग लवकर यावा अशी आमच्याप्रमाणे सर्वांची इच्छा असणार.

इमारतीचा उद्घाटन समारंभ ता. ७ फेब्रुवारी रोजीं श्रीमंत बाबासाहेब इचलकरंजीकर यांच्या हस्तें झाला. समारंभाची हकिकत पत्रिकेंत दिली आहेच (वर्ष १० अंक १).

देणग्या

इमारतनिधीसाठी सांगली, मिरज, बुधगांव, कुरुंदवाड, जमखंडी, भोर येथे संस्थानिकांच्या भेटी घेण्यांत आल्या. जेजुरीस श्रीमंत सौ. इंदिराराणीसाहेब होळकर आल्या असतां त्यांचीहि भेट घेण्यांत आली. या भेटी सफल होऊन आतापर्यंत एक हजारावर देणग्या मिळाल्या व आणखी कांही मिळतील अशी आशा आहे. याशिवाय दोन हजारांपावेतो देणग्या बहुंशीं पुण्यांतच मिळाल्या.

व्याकरणपरिषद्

अहवालच्या सालीं आणखी विशेष झालेली गोष्ट म्हणजे कै. दादोबा पांडुरंग यांच्या शतःसांवत्सरिक उत्सवार्थ भरलेली पहिली मराठी व्याकरण परिषद् होय. म. सा. परिषदेनेच ही परिषद् भरवून व्याकरणविषयास चालना दिली. या व्याकरणपरिषदेचें कार्य सतत चालू राहावें म्हणून एक समिति नेमण्यांत आली आहे.

अनुक्रमणिका

उपसमित्या

उपसमित्यांपैकी परिषद्-संमेलनसमितीच्या अहवालाचा घटनासमितींत विचार झाला. परीक्षासमितीच्या शिफारसींप्रमाणे येत्या दसऱ्याच्या सुमारास परीक्षा घेण्यांत याव्यात असें साधारण सभेनें ठरविलें आहे. लिपिसमिति, व्याकरणसमिति आणि वाङ्मयनिर्बंधनिवारकसमिति यांचे अहवाल आले असून त्यांवर आणखी सूचना मागविण्याचें ठरलें आहे. भारतीय साहित्य-परिषद्समितीचा अहवाल मान्य करण्यांत येऊन भारतीय साहित्यपरिषदेच्या महाराष्ट्रशाखेला परिषदेनें मान्यता दिलेली आहे. त्या शाखेचें कार्य नागपूरास चालू आहे. कोंकण-अहिराणी-समितीचें काम मात्र संपलें नसून पुढील साधारण सभेपर्यंत तिला मुदत देण्यांत आली आहे.

संमेलन ठराव

इंदूर संमेलनानें मंजूर केलेल्या ठरावांची जी अंमलबजावणी करण्यांत आली, तिचा वृत्तांत गेल्या साधारण सभेस सादर करण्यांत आलेलाच आहे. तो व त्यानंतरचा पुरवणी वृत्तांत त्रैमासिकाच्या ३६ व ३७ या अंकांतून प्रसिद्ध केलेला आहे. जळगांव संमेलनांतील ठरावांची बजावणी करण्यास कार्यकारी मंडळास निवडणुकीच्या कामामुळे फुरसत मिळाली नाही.

संमेलन

जळगांवला संमेलन प्रो. माधवराव पटवर्धन यांच्या अध्यक्षतेखाली यशस्वी रीतीनें पार पडून तेथें संमेलन आणि परिषद् यांचा एकोपा झाला ही आनंदाची गोष्ट होय.

सभा

अहवालाच्या सालीं साधारण सभेच्या तीन बैठकी ज्या झाल्या त्यांपैकीं दोन विशेष होत्या. २ ऑगस्टची बैठक बडोदें येथे झालेले संमेलनविषयक पोटनियम स्थगित करण्यासाठी व ता. ६ फेब्रुवारीची नवीन घटनेच्या अंमलबजावणीसंबंधी होती. वार्षिक साधारण सभा जळगांवीं ९ नोव्हेंबरला भरली. नियामक मंडळाच्या सभा दोन झाल्या : एक ५ जुलैची व दुसरी जळगांवीं भरलेली. या सभांचे सविस्तर वृत्तांत पत्रिकेंत दिलेलेच आहेत. कार्यकारी मंडळाच्या १३ सभा झाल्या; पैकी मागच्या कार्य मंडळच्या २ सभा झाल्या. व बाकीच्या नव्या अमदानींतल्या होत. ता. ६ जूनपासून नवीन कार्यकारी मंडळाचा कारभार सुरू झाला; तो या जूनपावेतों आहे. आता नवीन घटनेप्रमाणें नवीन निवडणुकी झाल्याच आहेत. नवीन कार्यकारी मंडळ लवकरच अधिकारावर येईल.

सभासदवाढ

या सालीं बरेच नवीन सभासद परिषदेला लाभले. ११० साधारण सभासद व २ तहहयात सभासद झाले. कांही सभासदांचीं नांवें बाकी न आल्यावरून किंवा त्यांच्या इच्छेप्रमाणे काढावीं लागलीं. यंदा परिषदेच्या पटावर पुढीलप्रमाणें सभासद आहेत. आश्रयदाते १, उपकर्ते १, हित-चिंतक ४, तहहयात सभासद ८९, साधारण सभासद ३३३; एकूण ४२८.

शुद्धलेखन

या सालीं परिषदेच्या शुद्धलेखनाचा जास्त प्रसार झाला हें कळविण्यास आनंद वाटतो. मध्यप्रांत सरकारच्या विद्याखात्यानें हें शुद्धलेखन आपल्या मराठी नॉर्मल स्कूल मधून चालू केलें असून, प्राथमिक शाळांतूनहि तें लवकरच चालू होईल अशी आशा आहे. तसेंच ग्रंथप्रकाशकांचेंहि त्याकडे लक्ष वेधलें आहे. बडोदें सरकारनेहि सामान्यतः मान्यता दिली आहे. पुस्तकाची दुसरी आवृत्ति संपल्यामुळे तिसरी काढली. तिचाहि चांगला खप होत आहे. हे निय-

मांचें पुस्तक अहवालवजा जें सध्या आहे तें क्रमिक पुस्तकाप्रमाणें रचणें आता आवश्यक झालें आहे. शुद्धलेखनसमितीस या बाबतींत लक्ष घालण्यास विनंती करण्यांत येईल.

हिशेब

१९३५-३६ सालचे ट्रस्टफंडाचे हिशेब डिसेंबरमध्यें कचेरीकडे आले असून ते जानेवारीच्या पत्रिकेच्या अंकांत प्रसिद्ध केले आहेत.

चालू सालचा जमाखर्च मागील कोणत्याहि सालांत झाला नाही इतका झाला आहे. याचें कारण इमारतीकरिता मिळविलेल्या देणग्या व झालेला खर्च होय. या जमाखर्चाचीं कोष्टकें आणि खुलासा हीं स्वतंत्र दिलेलीं आहेत.

अहवालाच्या सालची पत्रव्यवहाराची अनुक्रमें १६७२ आवक ११३१ जावक होती.

येणेंप्रमाणे परिषदेचा अहवाल सादर करीत आहों. तो मान्य करून घेण्याविषयी विनंती आहे.

चिं. ग. कर्वे } चिटणीस
र. लु. जोशी }
११-५-३७

ना. गो. चापेकर
कार्याध्यक्ष

१९३६-३७ सालच्या जमाखर्चासंबंधी खुलासा

१९३६-३७ सालासाठी तयार केलेलें अंदाजपत्रक नियामक मंडळाने ता. ५ जुलै १९३६ च्या सभेंत मंजूर केलें होतें; त्यांत जमा व खर्च २८०२-६-० इतका धरला होता.

जमेकडील बाजूवर असलेली पण अंदाजपत्रकांत न धरलेली मोठी रक्कम म्हणजे २३४२ रु. ची इमारतनिधीची जमा. १ एप्रिल १९३७ नंतरहि इमारतनिधींत भर पडली आहे. पण ती पुढील सालांत दिसेल. नवीन तहह्यात सभासदांची वर्गणी ४२५ रु. झाली; ती अंदाजी नव्हती. रु. २३-१३-११ व्याजहि अंदाजाबाहेरचें आहे.

आता अंदाजपत्रकांत धरलेल्या बाबींपैकी पत्रिकावर्गणी आणि ट्रस्टींकडील व्याज अनुक्रमें १८-२-० आणि ३९-७-३ इतक्या रकमेनीं जास्त आलें आहे. ग्रंथविक्री १३७-१३-३ ने वाढली. याचें कारण नवीन शुद्धलेखननियमांचीं पुस्तकें मध्यप्रांत सरकारने प्राथमिक शाळांना शिफारस केल्यामुळे अपेक्षेबाहेर खपलीं व लगेच तिसरी आवृत्ति काढावी लागली. साधारण सभासदांची वर्गणी ११२-१० ने कमी झाली. याचें कारण बरीच बाकी राहिल्याने कांही सभासद गळले, तर कांही सालोसाल वर्गणी देत नाहीत. संलग्न संस्थांकडूनहि कमी वर्गणी आली (१५-८-०) व किरकोळ जमा म्हणून मोघम २५ रु. धरले होते पण इतर खात्यांतून वर्गीकृत केल्यानंतर कोठे पडत नाहीं अशी ११-४-३ इतकी रक्कम या खातीं पडली.

आता खर्चासंबंधी खुलासा देतांना प्रथम असें सुचविलें पाहिजे की, निवडणुकी आणि इमारतबांधणी या खर्चाच्या दोन नवीन गोष्टी उद्भवल्यामुळे अंदाजपत्रकांत न घातलेला असा बराच मोठा खर्च करावा लागला. ५९१९-१-० इतकी मोठी रक्कम इमारतखर्चखातीं पडली व अद्याप एक हजारावर चालू सालीं पडेल. पण इमारतीबाबत सर्व खर्च इमारतनिधींतून भागेल याविषयी खात्री आहे. देणग्यांचे पैसे अद्याप येणें आहेत. इमारतीच्या उद्घाटनसमारंभाला १४२-१२-० हा खर्च नवीन करावा लागला. कार्यकारी मंडळाने याला

मंजुरी दिलेली होती. दुसरा नवीन पण आवश्यक खर्च म्हणजे इमारतींत ठेवण्यासाठी लांकडी सामान, सतरंज्या इ.चा होय. तो ११३-१५-६ रु. इतका आला. पण ऐकण्यास आपणाला आनंद वाटेल की, आपले खजिनदार प्रि. ध. रा. गाडगीळ यांनी जी एवढीच देणगी देऊं केली आहे ती या कामीं खर्च करावी अशी त्यांची इच्छा आहे.

अंदाजपत्रकांतील खर्चाकडील ज्या बाबींत जास्त खर्च झाला ती मोठी बाब म्हणजे छपाई होय. अंदाजपत्रकांत पत्रिकेसाठी ८०० रु. धरले होते, पण प्रत्यक्ष लागले ८३४-१५-० रुपये. हे पस्तीस रुपये जास्त लागण्याचें कारण उपसमित्यांचे अहवाल, घटनेसंबंधीचा मजकूर आणि परिषद्वार्ता हीं जास्त द्यावीं लागलीं. पत्रिकेंत त्या मानाने लेख कमीच आले. पण पत्रिका ही परिषदेचें मुखपत्र म्हणून चालवीत असल्याने वरील मजकुराला प्रथम व लागेल तितकी जागा देणें प्राप्त आहे. किरकोळ कचेरी छपाईसाठी ५० रु. अंदाजपत्रकांत होते; पण खर्च झाला १५४-१-०. याला कारणें अशीं: (१) नवीन शुद्धलेखन नियमांच्या प्रती संपल्याने तिसरी आवृत्ति काढणें भाग पडलें व तें फायद्याचेंहि होतें. त्याला खर्च ७६-८-० आला. या शुद्धलेखनाच्या प्रती १००० वर शिल्लक आहेत. (२) कै. भिडे यांच्या 'मराठी वाङ्मयाचा इतिहास' या ग्रंथाचा पहिला फर्मा नवा छापावा लागला याला ३०-१२० लागले. (३) नवीन घटनेच्या कच्च्या व पक्क्या प्रती छापून काढल्या त्याला ६८-११-० खर्च करावा लागला; व इतर छपाई (कचेरी दफ्तरासंबंधी) नवीन कार्य. मंडळ आल्याने ७८-१-० इतकी झाली. या खुलाशावरून छपाईखर्च फार अधिक जो लागला तो करणें कसें जरूर होतें हें दिसून येईल.

यानंतर निवडणुकींचा खर्च. मागच्या निवडणुकींबाबत ५१ रु. शिलकी देणें होतें, तेवढेंच अंदाजपत्रकांत धरलें. कारण नवीन निवडणुकी होण्याचें कांहीं कारण नव्हतें. पण अगदी अनपेक्षित रीतीने याबाबत पुन्हा खर्च सुरू झाला. या सालीं तो १५०-१-६ इतकाच पडला आहे; पुढील सालीं राहिलेला पडेल.

इतर बाबतींत फारसा खर्च झालेला नाही. किरकोळ १६-४-३, टपाल ११ रु., कोनशिलासमारंभाचे राहिलेले ५ रु., भत्ता ५ रु. हेच ते जास्त खर्च होत. अंदाजपत्रकांत हे अगदी तंतोतंत धरणें शक्य नसतें तेव्हा थोडे कमीजास्त या बाबींत खर्च व्हावयाचेच.

शेवटचा पण मोठा आणि अनपेक्षित खर्च म्हणजे मराठी व्याकरणपरिषदेचा होय. कार्य. मंडळाने अशी परिषद् भरविण्याचें ठरवून एक समिति नेमिली, व या परिषदेला लागणारा खर्च समितीने वर्गण्या जमवून भागवावा असेंहि ठरविलें. पण प्रत्यक्ष परिषदेचें काम म. सा. परिषद् कचेरीमार्फत होत असल्याने लागेल तो खर्च करावा लागला. एकंदर खर्च १६७-१४-३ आला व जमले ५४-४-० च फक्त. तेव्हा ११३-१०-३ ही बाकी तूर्त परिषदेच्या पैशांतून भरावी लागली आहे. खर्चांत १०९-६-० इतका अध्यक्षीय भाषणांच्या व इतर छपाईचाच असल्याने तो पत्रिकेपैकींच समजला गेल्यास हरकत नाही.

याप्रमाणे जमाखर्चाचा खुलासा केला आहे.

चिं. ग. कर्वे } चिटणीस
र. कु. जोशी }
११।५।३७

ना. गो. चापेकर
कार्याध्यक्ष

महाराष्ट्र साहित्य परिषद्

जमाखर्च (एप्रिल १९३६ ते मार्च १९३७)

रक्कम	जमा	रक्कम	खर्च
३०७६-९-९	शिल्लक-मागील सालअखेर	१८-५-६	सादिल
११३७-६-०	साधा. सभा. वर्गणी	२०१-२-६	निवडणूक
४२५-०-०	तह. सभा. वर्गणी	१०-१०-३	लिखाई
३५-८-०	संलग्न संस्था वर्गणी	१०८९-१-०	छपाई
११-४-३	किरकोळ	२५-०-०	कारकुनास देणगी
११८-२-०	पत्रिका वर्गणी	५०-०-०	संमेलनखर्च
२०१-०-०	इंदूर संमेलन देणगी	६१-१०-३	किरकोळ खर्च
६६३-५-२	व्याज { ट्रस्टी ६३९-७-३, खजिनदार २३-१२-१, चिटणीस ०-१-१० }	२७१-४-०	टपालखर्च
		९०-०-०	प्रचाराकरिता प्रवासखर्च
		४१५-०-०	पगार
२४४३-८-०	इमारत-निधी देणगी { ट्रस्टी १०१-८-०, इमारत निधी २३४२-०-० }	११३-१०-३	व्याकरणपरिषद्
		१४२-१२-०	उद्घाटनसमारंभ
		११०-०-०	कचेरीभाडें
१६२-१३-३	ग्रंथविक्री	३४-४-६	व्याकरणसमिति
		५-०-०	भत्ता
		५-०-०	कोनशिलासमारंभ
८२७४-८-५	एकूण जमा	२६४२-१२-३	एकूण खर्च
		५६३१-१२-२	शिल्लक पुढील वर्षासाठी
८२७४-८-५	एकूण तोंडमिळवणी	८२७४-८-५	एकूण तोंडमिळवणी

३१।३।३७

चिं. ग. कर्वे, चिटणीस

हिशेब तपासले, बरोबर आहेत

द. दा. देशपांडे,
कार्पोरेटेड अकौंटंट. ३।५।३७

अनुक्रमणिका

महाराष्ट्र साहित्य परिषद् (ताळेबंद १९३६-१९३७)

देणें		येणें	
५६३१-१२-२	शिल्लक	३७०-१४-०	खजिनदार (पुणें सें. को. बँ.)
२५०-०-०	अनामत (श्री. करमरकर इंजीनीअर)	०-१५-४	चिटणीस (,, ,,)
२८४-७-०	आर्यसंस्कृति मुद्रणालय	९-६-९	अनामत
१२४-९-६	इमारत (श्री. करमरकर इंजीनीअर)	२३९-७-३	ट्रस्टी (तहह्यात वर्गणी)
		५५२५-१-०	इमारत
		१-१४-०	ग्रंथ
		१२७-१२-०	शिलकी सामान
		१५-५-९	रोकड शिल्लक (१९३७ मार्च अखेर)
६२९०-१२-८	एकूण	६२९०-१२-८	एकूण

चिं. ग. कर्वे, चिटणीस

सन १९३६-३७ सालचे हिशेब तपासले. हिशेब चांगल्या पद्धतीने ठेविले गेले आहेत. मला पाहिजे असलेली सर्व माहिती मिळाली. मला दाखविण्यांत आलेल्या जमा-खर्चाच्या वह्यांप्रमाणे व व्हाउचर्सप्रमाणे हिशेब बरोबर आहेत. हिशेब ठेवण्यासंबंधी स्वतंत्रपणे चिटणिसांना तपशीलवार कांहीं सूचना केल्या आहेत त्याप्रमाणे हिशेब ठेवण्यांत यावेत. रोजकीर्द (कॅशबुक) प्रमाणे असलेली शिल्लक चिटणिसांनी निदान महिनाअखेरीस तरी एकदा तपाशीत जावी, व प्रत्येक महिन्याची शिल्लक काढून त्यावर चिटणिसांनी सही करीत जावी. गेलीं २-३ वर्षे ही सूचना करीत असूनहि ती अंमलांत येत नाही त्यामुळे यंदा विस्मरणामुळे कांहीं रकमा जमेस घ्यावयाच्या राहिल्या व मंतर त्या वर्षी अखेरीस जमा करून घेण्यांत आल्या. तरी मे. चिटणिसांनी ही सूचना ह्यापुढे अवश्य अमलांत आणावी. गेले सालीं करंट अकौंट बँकेंत उघडून, ५ तारखेपुढे जमा होणाऱ्या रकमा त्या खातीं भरून व्याजाचें नुकसान न होऊं देण्याबद्दल सूचना केली होती तिच्याकडेहि लक्ष दिलें गेलें नाही. परिषदेची साधारण वर्गणी, तहहयात सभासदांची वर्गणी, पत्रिका वर्गणी मिळून बरीच रक्कम ५ तारखेपुढे जमा होत असते व ही रक्कम पुष्कळ वेळां दरमहा १०० ते ३०० पर्यंत असते. तरी एवढी रक्कम करंट खातीं ठेवल्यास थोडें तरी व्याज मिळत राहील, योग्य वाटल्यास सूचना अंमलांत आणावी. ट्रस्टीकडील हिशेब, ह्या हिशेबांत सामील होऊन, परिषदेचा यथार्थ वस्तुस्थिति दर्शक ताळेबंद व्हावयास पाहिजे, परंतु ट्रस्टीकडून हिशेब न मिळाल्यामुळे यंदाहि, फक्त कचेरी (परिषद्) चाच ताळेबंद द्यावा लागला.

द. दा. देशपांडे, बी. ए., एफ्. सी. आर. ए.
कार्पोरेटेडे अकौंटंट.
३।५।१९३७,

महाराष्ट्र साहित्य परिषद्‌:—१९३६-३७ च्या हिशेबाचें तुलनात्मक कोष्टक

खातें	जमा (अंदाजी)	प्रत्यक्ष जमा	तफावत
शिलक-मागील सालअखेर	३६४-१३-३	३६४-१३-३	...
साधा. सभासद वर्गणी	१२५०	११३७- ६-०	-११२-१०-०
तह. सभासद वर्गणी		४२५- ०-०	+४२५
संलग्न संस्था वर्गणी	५१-०-०	३५- ८-०	-१५- ८-०
किरकोळ	२५-०-०	११- ४-३	-१३-११-९
पत्रिका वर्गणी	१००-०-०	११८- २-०	+ १८-२- ०
संमेलन देणगी	२०१-०-०	२०१- ०-०	...
व्याज { ट्रस्टी ६३९-७-३, खजिनदार २१-१२-१, चिटणीस ०-१-१० }	६००-०-०	६६३- ५-२	+६३- ५-२
ग्रंथविक्री	२५-०-०	१६२-१३-३	+१३७-१३-३

खातें	अंदाजी खर्च	प्रत्यक्ष खर्च	तफावत
सादील	२५	१८- ५-६	- ६-१०-६
निवडणूक	५१	२०१- २-६	+१५०-२-६
लिखाई	५०	१०-१०-३	- ३९-५-९
छपाई { किरकोळ / पत्रिका }	५० / ८०० } ८५०	१०८९- १-०	+२३९-१-०
पारितोषिक	२५	२५- ० ०	...
संमेलन खर्च	५०	५०- ०-०	...
किरकोळ खर्च	४५- ६-०	६१-१०-३	+१६- ४-३
टपालखर्च { पत्रिका / कचेरी }	१६० / १०० } २६०	२७१-४-०	+११- ४-
प्रचार	९०	९०-० -५	...
पगार	४२०	४१५- ०-०	- ५०- ० ३
व्याकरणपरिषद्	...	११३-१०-३	+११३-१०-०
उद्घाटनसमारंभ	...	१४२-१२-०	+१४२-१२-०
कचेरी भाडें	१२०-०-०	११०-.० ०	- १०-०-०
व्याकरणसमिति	...	३४- ४-६	+ ३४-४-६
भत्ता	...	५- ०-०	+ ५- ९-०
कोनशिलासमारंभ	....	५- ० ०	+ ५- ०-०
ग्रंथ	...	१-१४-०	+ १-१४-०
शिलकी सामान	...	११३-१५-६	+११३-१५-६
	...		

चिं. ग. कर्वे, चिटणीस.

अनुक्रमणिका

अंदाजपत्रक

(एप्रिल १९३७ ते डिसेंबर १९३७ करिता)

गतवर्षी झालेलें उत्पन्न (नऊमाही आकार)	उत्पन्न	खर्च	गतवर्षी झालेला खर्च (नऊमाही आकार)
	१३७-३-८ शिलक (१ एप्रिल १९३७)	४२५-०-० देणें—तहहयात सभासदांची गतवर्षी आलेली वर्गणी (ट्रस्टींकडे भरावयाची)	
	खजिनदार (बँक) १२०-१४-७	२८४-७-० देणें—मुद्रणालयाची गतवर्षाची बाकी	
	चिटणीस ,, ०-१५-४	२५-०-० निवडणुकीच्या खर्चाचा भाग	
	,, (हातीं) १५-५-९	९-६-९ परीक्षासमितीच्या खर्चाबद्दल	
		५४७-०-० कचेरीखर्च	
	१३७-३-८	पगार ३६० ...	३१५-०-०
	९-६-९ येणें (चिटणीस, परीक्षासमितीकडून)	जागाभाडें ... १५ ...	८२-०-०
	११३-१०-३ येणें-शिलकी सामानाबद्दल देणगी	म्युनिसिपल कर... १७ ...	
	२१२-८-० तहहयात सभासद वर्गणीचा भाग (गतवर्षी झालेल्या जादा खर्चाच्या अंशतः भरपाईकरितां नियामक मंडळानें मंजूर करावयाचा)	विजेच्या दिव्यांचा आकार १२ ...	
		टपाल ७५ ...	७८-१२-०
		लिखाई ८ ...	८-०-०
		किरकोळ छपाई ५० ...	५८-८-०
	६००-०-० व्याज (ट्रस्टींकडून)	सादिल १० ...	७-८-०
		५४७	५५०-४-०
८५३-०-०	६००-०-० साधारण सभासदांची वर्गणी	६४०-०-० पत्रिका खर्च	
	५६५-०-० नवीन सभासदांची वर्गणी	छपाई ५१०	७५०-१४-०
८८-०-०	५०-०-० पत्रिका वर्गणी	टपाल १२०	
२४-८-०	२५-०-० संलग्न संस्था वर्गणी	किरकोळ १०	
१११-०-०	२५-०-० ग्रंथविक्री	६४०	
८-८-०	८-१-१ किरकोळ	५०-०-० प्रवास प्रचार	६७-८-०
		२००-०-० परिषद् इतिहास	
	२३४५-१३-९	७५-०-० उपसमित्या व संपादकमंडळ	२५-११-०
		४५-०-० शिलकी सामान	१३-४-०
		४५-०-० किरकोळ	४६-४-०
		२३४५-१३-९	

चा. गो. चापेकर, कार्याध्यक्ष.

सभासदांस सूचना

१. मुंबई व नागपूर येथील सभासदांस सोयीचें वाटल्यास त्यांनी आपली वर्गणी डॉ. अ. ना. भालेराव, नारायण मॅन्शन, विठ्ठलभाई पटेल रस्ता, व परिषदेचे चिटणीस प्रो. ना. के. बेहरे, कांग्रेस नगर, यांजकडे भरावी. कार्यालयांतून रीतसर पावती त्या त्या सभासदांकडे जाईलच.

२. ऑक्टोबर १९३६च्या पत्रिकेच्या अंकांत लिपिसमिति व व्याकरण समिति यांचे अहवाल प्रसिद्ध झाले आहेत. साधारण सभेने या अहवालांविषयी सभासदांकडून सूचना मागवाव्या असें ठरविलें आहे. तरी सभासदांनी या सूचना अवश्य कराव्या अशी विनंती आहे.

चिटणीस

म. सा. परिषद्

साभार स्वीकार

१ छन्दोरचना— रचणार : माधव त्र्यंबक पटवर्धन, एम. ए.; प्रकाशक : मंगेश नारायण कुलकर्णी, कर्नाटक हाऊस, चिराबाजार, मुंबई २; किंमत ४ रुपये.

२ विजयनगर स्मारक ग्रंथ— संपादक : द. प. करमरकर, रा. वि. ओतुरकर; प्रकाशक : द. वा. पोतदार व गं. ना. मुजुमदार, भा. इ. सं. मंडळ, पुणें २; किंमत ४ रुपये.

३ मुसलमानी अमलांतील गोमन्तक— लेखक : दत्तात्रेय व्यंकटेश पै.

४ हिंदुस्थानची नवी राज्यघटना— लेखक : अर्थाभ्यासी; प्रकाशक : य. गो. जोशी, ७२३ सदाशिव पेठ, पुणें २; किंमत १ रुपाया.

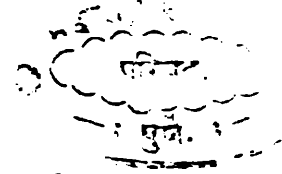
५ व्यावहारिक ज्ञानकोश— (भाग २ रा)–प्रकाशक : ग. रं. भिडे, मॅने. डायरेक्टर, व्याव. ज्ञानकोशमंडळ, लिमि., कोल्हापूर; किंमत १० रुपये.

६ उजेडांतील अंधार— लेखक : दत्त रघुनाथ कवठेकर; प्रकाशक : सुरस ग्रंथमाला; किंमत १॥ रुपाया.

७ बालरोग व त्यांची होमिओपाथिक चिकित्सा— लेखक व प्रकाशक : गो. स. पळसुले, २२ बुधवार, पुणें २; किंमत ४ रुपये.

डॉ. केतकर यांचें शोचनीय निधन

डॉ. श्रीधर व्यंकटेश केतकर ता. १०।४।३७ रोजीं रात्रौ आपल्या वयाच्या ५४ व्या वर्षी कालवश झाले व त्यामुळे महाराष्ट्राची जी हानि झाली तिचें वर्णन "महाराष्ट्रांतील एक हिरा हरपला, ज्ञानकोशांनी भरलेलें एक सरोवर बुजलें, नवीन विचारांचा झरा आटला, वाङ्मयात्मक साहसाचा महामेरु गडप झाला, मराठी भाषेचा अभिमानस्तंभ खचला, प्राचीनेतिहाससंशोधनाचा स्फुलिंगोद्गारी अग्नि विझला, राजकारणांतलि लोकविलक्षण व मंगल भविष्य सुचविणारा धूमकेतु दिसेनासा झाला", इत्यादि अनेक प्रकारांनी अनेकांनी केलेलें आहे. डॉ. केतकरांनी वाङ्मयाच्या अनेकविध क्षेत्रांत जी प्रचंड कामगिरी केली आहे तिची थोडीबहुत कल्पना 'प्रतिभे'च्या विशेषांकांत त्यांच्या ग्रंथांची व लेखांची जीं तीन पानें भरून यादी दिली आहे ती वरून येईल. त्यांच्याबद्दल वाङ्मयभक्तांना जो आदर वाटत होता तो त्यांना हैदराबाद येथील साहित्यसंमेलनाचें अध्यक्षस्थान देऊन त्यांनी व्यक्त केला. त्यांच्या स्वतंत्र व मूलगामी विचारशक्तीचीं, त्यांच्या बहुशास्त्र विद्वत्तेचीं, त्यांच्या साहसयुक्त कर्तृत्वाचीं, त्यांच्या निर्भय वृत्तीचीं, त्यांच्या गोड व आनंदी स्वभावाचीं उदाहरणें देण्याचें कारणच नाही, कारण त्यांचे हे विशेष सर्वमान्यच आहेत. त्यांच्या निधनाने साहित्य-परिषदेची जी हानि झाली आहे ती पुष्कळ काळपर्यंत भरून येणें कठीण. साहित्य-परिषद् आणि साहित्यसंमेलन यांमधील तेढ म्हणा किंवा मतभेद म्हणा, काढून टाकण्याविषयी त्यांनी कांहींसे कडक उपाय हैदराबादच्या संमेलनप्रसंगीं योजिण्याचा विचार केला होता, परंतु तो वाद त्यांच्या व इतरांच्या सदिच्छाप्रेरित व सहानुभूतिपूर्ण प्रयत्नांनी गेल्या वर्षी जळगांव येथे पूर्णपणें मिटलेला पाहिला तेव्हा त्यांना निरतिशय आनंद झाला. त्यांनी प्राचीनेतिहासविषयक जे ग्रंथ लिहिण्याचें योजिलें होतें त्यांपैकी कांहींचीं हस्तलिखितें व कांहींच्या टिप्पण्या त्यांच्या पत्नी शीलवतीबाई यांचेजवळ आहेत. ही सामुग्री व इतर महत्त्वाचीं हस्तलिखितें प्रसिद्ध करण्याचें द्रव्यविषयक सामर्थ्य शीलवतीबाईंजवळ असणें शक्य नाही. तरी डॉ. केतकरांच्या सर्व चाहत्यांनी त्यांना या बाबतींत योग्य तें साहाय्य करणें कर्तव्यप्राप्तच आहे. डॉ. केतकरांचें शव त्यांच्या इच्छेला अनुसरून पेटिकेंत घालून जेथे भूमिसमर्पित झालें आहे तेथे त्यांच्या योग्यतेस अनुरूप असें कांही स्मारकहि होणें आवश्यक आहे. डॉ. केतकरांचे चाहते सर्व धर्मांत, जातींत, पक्षांत व उपपक्षांत आहेत, त्यांपैकी कांहींना आर्थिक अनुकूलता चांगली आहे. तेव्हा त्यांच्या स्मारकाकरिता नेमल्या गेलेल्या समितीकडून वर निर्दिष्ट केलेलीं दोन कामें तरी अल्पावधींत पार पडतील अशी आशा व्यक्त करून हा मृत्युलेख पुरा करतों.

सातारा व दक्षिणी मराठी संस्थानें—१. प्रो. माधव त्र्यंबक पटवर्धन; २. श्री. श्रीपाद दामोदर सातवळेकर; ३. श्री. शंकर वासुदेव किर्लोस्कर; ४. प्रो. शंकर केशव कानेटकर; ५. प्रो. श्रीपाद रामचंद्र पारसनीस.

वऱ्हाड—१. प्रो. विष्णु भिकाजी कोलते; २. सौ. मथुराबाई द्रवीड; ३. श्री. दत्तात्रेय वासुदेव शिदोरे; ४. सर मोरोपंत विश्वनाथ जोशी; ५. रा. सा. त्रिंबक बाळकृष्ण जोग.

नागपूर—१. प्रो. श्रीनिवास नारायण बनहट्टी; २. प्रो. शंकर दामोदर पेंडसे; ३. प्रो. कुसमावती देशपांडे; ४. प्रो. नारायण केशव बेहेरे; ५. श्री. गोपाळ अनंत ओगले.

निजामचें राज्य— १. श्री. पांडुरंग वासुदेव जोशी; २. श्री. काशीनाथ सीताराम वैद्य; ३. प्रो. रामचंद्र अनंत क्षीरसागर; ४. श्री. देविदास लक्ष्मण महाजन.

कर्नाटक— १. श्री. अण्णा बाबाजी लठ्ठे; २. श्री. भालचंद्र रामचंद्र पटवर्धन.

बडोदें, गुजराथ, काठेवाड व सिंध— १. श्री. वासुदेव विनायक जोशी; २. प्रो. मनोहर रामचंद्र पाळंदे; ३. श्री. गंगाधर माधव तांबे.

गोवें, सावंतवाडी व कारवार— १. श्री. शांबा कृष्णाजी सूर्यराव सरदेसाई; २. श्री. विठ्ठल कृष्ण नेरूरकर.

ग्वाल्हेर, इंदूर वगैरे— १. सौ. कमळाबाई किबे; २. श्री. नरहर शंकर रहाळकर; ३. श्री. विनायक हरि आपटे.

हिंदी मध्यप्रांत— श्री. केशव विश्वास फणसे,.

संयुक्तप्रांत, नेपाळ व बिहार— प्रो. श्रीकृष्ण व्यंकटेश पुणतांबेकर.

बंगाल, आसाम व ओरिसा— डॉ. शंकर पुरुषोत्तम आघारकर.

उर्वरित उत्तर हिंदुस्थान— रा. ब. काशीनाथ नारायण दीक्षित.

दक्षिण हिंदुस्थान— श्री. काशीनाथ वासुदेव कर्वे.

संलग्न संस्थांचे प्रतिनिधि—

१. श्री. दत्तात्रेय गणेश काळे; २. श्री. विष्णु वासुदेव केतकर; ३. प्रो. अश्वत्थामाचार्य बाळाचार्य गजेंद्रगडकर; ४. डॉ. नरहर काशीनाथ घारपुरे; ५. श्री. यशवंत रामकृष्ण दाते; ६. श्री. सीताराम काशीनाथ देव; ७. श्री. रामचंद्र भास्कर पाळंदे; ८. श्री. शरच्चंद्र वामन रानडे; श्री. नागेश सदाशिव श्रीखंडे; १० श्री. पुरुषोत्तम दिवाकर ढवळे.

स्वीकृत सभासद—

१. श्री. श्रीपाद महादेव वर्दे; २. श्री. काकासाहेब कालेलकर; ३. श्री. कृष्णाजी गणेश लिमये; ४. श्री. पुरुषोत्तम यशवंत देशपांडे; ५. श्री. अमृत नारायण भालेराव; ६. सौ. सुधा जोशी, ७. श्री. जनार्दन सखाराम करंदीकर; ८. प्रि. जगन्नाथ रघुनाथ घारपुरे; ९. प्रो. रामचंद्र श्रीपाद जोग; १०. प्रि. सीताराम रामजी तावडे; ११. श्री. यशवंत दिनकर पेण्ढरकर; १२ श्री. केशव नारायण काळे.

महाराष्ट्रसाहित्यपत्रिकेचीं पहिलीं सहा वर्षें

अर्थात्

पत्रिकेच्या अंकांचीं वर्षशः बांधलेलीं सहा पुस्तकें

दर पुस्तकांत अभिप्राय, एतिहासिक, चरित्र, निबंध, पुस्तकपरीक्षण, भाषिक, शंकाचर्चा, सामाजिक इत्यादि विषयवार सदरें असून, सर्व मिळून महाराष्ट्र-भाषा, वाङ्मय-समाज, इतिहास यांसारख्या विविध क्षेत्रांतील नवीन विद्वत्ताप्रचुर विचार आणि माहिती मिळणार आहे.

किंमत—सुंदर कापडी बांधणी विषयसूचीसह. दर वर्षाच्या पुस्तकास ३ रुपये; एकदम पहिल्या सहा वर्षांचीं पुस्तकें १५ रुपयांस. ट. ख. निराळा.

वि. सू.— सातव्या व आठव्या वर्षांच्या पुस्तकांच्याहि बांधीव प्रती तयार आहेत. परंतु या प्रतींस प्रत्येकीं ४ रुपये पडतील. ट. ख. वेगळा.

चिटणीस, म. सा. परिषद्.

'मराठी भाषेचा व वाङ्मयाचा इतिहास'

महानुभावअखेर

सदर ग्रंथ म. सा. परिषदेने मुद्दाम बक्षीस देऊन लिहून घेतला आहे. प्रसिद्ध साहित्यिक कै. बाळकृष्ण अनंत भिडे यांच्या सुरस लेखणींतून तो उतरला असल्यामुळे त्याविषयी जास्त गौरवपर लिहिण्याची जरुरी नाही. विषयाच्या महत्त्वामुळे सदर ग्रंथ शाळा, कॉलेजें, वाचनालयें, महाराष्ट्र साहित्य व भाषा भक्त या सर्वांनी अवश्य संग्रह करण्याजोगा आहे. पुस्तकाचा आकार रॉयल अष्टपत्री, पृष्ठें १२५, उत्तम बांधणी, किंमत फक्त एक रुपया. परिषदेच्या सभासदांस व वर्गणीदारांस विशेष सवलत.

विशेष माहितीसाठी लिहा:—

चिटणीस,

म. सा. परिषद्, टिळक रस्ता, पुणें २.

आर्यसंस्कृति मुद्रणालय, चिमणबाग, टिळकरस्ता, पुणें, येथे लक्ष्मण नारायण चापेकर, यांनी छापिलें व पुणें येथे महाराष्ट्र साहित्य परिषदेच्या कार्यालयांत परिषदेकरिता ना. गो. चापेकर यांनी प्रसिद्ध केलें.

